

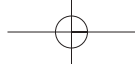

De Biografie van *Peelland*

Jan Kolen e.a.

De cultuurhistorische hoofdstructuur (CHS)
van Peelland. Toelichting bij de kaart

Biografie van Peelland. De cultuurhistorische hoofdstructuur (CHS)
van Peelland. Toelichting bij de kaart

JAN KOLEN

met medewerking van:

Ria Berkvens

Gina Box

Rein van den Broek

Nicole van Hamond

Caroline den Hartog

Twan Huijbers

Hans van de Laarschot

John Parmentier

Jan Timmers

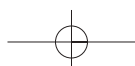
Henk Simons

Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 13

vrije Universiteit amsterdam

Amsterdam 2004
Archeologisch Centrum Vrije Universiteit

De serie *Zuidnederlandse Archeologische Rapporten* is een uitgave van het Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit te Amsterdam

Serie-redactie: Prof.dr. N.G.A.M. Roymans / drs. F.P. Kortlang

Colofon

Opdrachtgever: Stichting Archeologisch Samenwerkingsverband Helmond e.o. (SAS) ten behoeve van
Reconstructie De Peel

Project: Cultuurhistorische hoofdstructuur Peelland

Status: Eindrapport

Datum: 15 maart 2004

Auteur: drs. J. Kolen (ACVU Amsterdam, Archeologie en Erfgoed Studies)

Met medewerking van: Ria Berkvens (SAS/Heemkundekring Astén, Someren en Deurne)
Gina Box (SAS/Heemkundekring Aarle-Rixtel en Lieshout)
Rein van den Broek (SAS/Heemkundekring Bakel)
Nicole van Hamond (Gilze)
Caroline den Hartog (ACVU Amsterdam)
Twan Huijbers (SAS/Heemkundekring Beek en Donk en Lieshout)
Hans van de Laarschot (Regionaal Historisch Centrum, Eindhoven)
John Parmentier (SAS/Heemkundekring Nuenen)
Jan Timmers (SAS/Heemkundekring Gemert)
Henk Simons (SAS/Heemkundekring Mierlo)

Redactie: dr. H.A. Hiddink (ACVU)

Omslagontwerp: Bert Brouwenstijn (ACVU)

Opmaak: Bert Brouwenstijn (ACVU)

Cartografie: drs. Jaap Fokkema (ACVU)

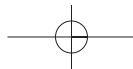
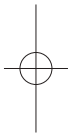
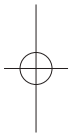
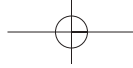
Druk binnenwerk: Facilitaire Zaken en Bouwbeheer/Reprografie, Vrije Universiteit

ISBN 90-977685-01-4

© ACVU Amsterdam, maart 2004

INHOUD

I	DE CULTUURHISTORISCHE HOOFDSTRUCTUUR VAN PEELLAND	I
1.1	Inleiding.....	I
1.2	Het project biografie van Peelland.....	2
1.3	Het reconstructiegebied De Peel.....	4
1.4	Het concept. De biografie van het landschap.....	5
1.5	De keuze. De cultuurhistorische hoofdstructuur (CHS) van Peelland.....	7
1.6	De gebiedsbeschrijvingen en ontwikkelingsrichtingen.....	10
1.7	De waardevolle lijnelementen (WLE).....	13
2	DE VEERTIEN WAARDEVOLLE CULTUURLANDSCHAPPEN (WCL) VAN PEELLAND	16
2.1	Boerdonkse Kampen en Lieshoutse Heide. Relict van een pleistoceen beekdallandschap.....	16
2.2	Lieshout (Broek-Achterbosch-Deense Hoek-'t Hof). Een verscholen hoevenlandschap uit de Middeleeuwen.....	17
2.3	Aarle-Rixtel en het stroomdal van de Goorloop. Een organisch gegroeid cultuurlandschap met een grote tijdsdiepte.....	21
2.4	De Broekkant en het Broek. Een overstromingsvlakte met een lange gebruiksgeschiedenis.....	25
2.5	Gemert. Een gaaf cultuurlandschap met een opeenvolging van oude ontginningcomplexen en 19de/20ste-eeuwse heideontginningen.....	27
2.6	Bakel-Milheeze. De lange-termijngeschiedenis van een landschap langs een (pre)historische route.....	32
2.7	De Kaweische Loop en Vlier. De historisch-ecologische ontwikkeling van twee stroomdallandschappen.....	36
2.8	Vlierden en het stroomdal van de Astense Aa.....	38
2.9	De ontginningen bij Liessel-Neerkant en het verveningslandschap van de Deurnsche Peel en Helenaveen.....	40
2.10	Het groene cultuurlandschap te zuiden van Asten.....	43
2.11	De gehuchten tussen Someren, Asten en Lierop. De Middeleeuwse ontginning van een vochtig landschap.....	46
2.12	De Somerensche en Lieropsche Heide. De langdurige ontwikkelingsgeschiedenis van een heidelandschap.....	48
2.13	Mierlo. Een cultuurlandschap met uiteenlopende historische gebruiksfuncties.....	53
2.14	Het Dommeldal bij Nuenen (Nuenen-Gerwen-Nederwetten). Een overstromingsvlakte met een bijzondere nederzettingsstructuur.....	55
	LITERATUUR	59
	KAARTBIJLAGE	
	Cultuurhistorische hoofdstructuur (CHS) van Peelland. Schaal 1:100.000.	

I DE CULTUURHISTORISCHE HOOFDSTRUCTUUR VAN PEELLAND

I.1 INLEIDING

Het Brabantse landschap zal in de nabije toekomst een gedaantewisseling ondergaan. Allereerst is sprake van een toenemende verstedelijking van het Brabantse platteland. Vooral langs de zuidelijke en de oostelijke rand van de provincie is in de afgelopen jaren een langgerekte stedenrij ontstaan: een Brabantse 'zandstad' waarbinnen stedelijke functies en het plattellandsleven niet meer zo gemakkelijk van elkaar te scheiden zijn. Daarom ziet de provincie de vormgeving van de stedelijke ruimte als een belangrijke opgave voor de toekomst. In de notitie *Brabant Contrastrijk* wordt duidelijk gemaakt dat het verleden daarbij een inspiratiebron vormt.¹ Het historische contrast tussen de steden, de dorpen en het platteland zal waar mogelijk moeten worden hersteld.²

Een tweede ruimtelijke opgave betreft het agrarische cultuurlandschap, dat het gezicht van Brabant altijd in hoge mate heeft bepaald. Van een traditioneel cultuurlandschap met uiteenlopende agrarische functies heeft het Brabantse zandlandschap zich in de afgelopen dertig jaar ontwikkeld tot een agrarisch productielandschap met een industrieel karakter. Inmiddels is duidelijk geworden dat de landbouw zich onmogelijk langs deze lijn verder kan ontwikkelen. Op veel plaatsen is een zeer hoge veedichtheid ontstaan, die gepaard gaat met een aantal problemen. De belangrijkste daarvan is de spanning tussen de economische gebruiksfuncties van het platteland en de kwaliteit van het milieu. Zo hebben landschap, water en natuur te lijden van de vermessing, verzuring, verdroging en/of eutrofiëring die is opgetreden door de intensivering van de veehouderij. Anderzijds kunnen veel agrarische bedrijven zich door de ruimtelijke druk en aangescherpte wet- en regelgeving niet langer ontwikkelen, zodat ze in hun voortbestaan worden bedreigd. In het kader van de reconstructie van de zandgebieden wordt naar oplossingen voor deze vraagstukken gezocht.

De Provincie Noord-Brabant heeft de reconstructiedoelen voor Midden- en Oost-Brabant nader uitgewerkt in het koepelplan *Reconstructie aan zet*.³ Dit plan is bedoeld als integrerend kader voor het provinciale beleid ten aanzien van het landelijk gebied, en dient tevens richtinggevend te zijn voor de reconstructiecommissies in Midden- en Oost-Brabant (fig. 1). Het belangrijkste doel van de reconstructie is het vergroten van de duurzaamheid en leefbaarheid van de zandgebieden, met name door het bieden van (nieuwe) perspectieven aan de landbouwbedrijven, het creëren van varkensvrije zones en de verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving. Dit betekent dat niet alleen nieuwe kansen zullen ontstaan voor de veehouderij, maar ook voor zaken als natuur, landschap en recreatie. Met betrekking tot de laatstgenoemde aspecten wordt in het koepelplan ook de cultuurhistorie genoemd. Toch is bij de reconstructieopgave in Noord-Brabant tot op heden geen systematische aandacht geschonken aan de landschaps- geschiedenis en het erfgoed van stad en land. Een uitzondering daarop is de Reconstructie De Peel, waar de cultuurgeschiedenis van het gebied al vroeg in de planvorming is betrokken (fig. 1-2). Zo zijn landschap en cultuurhistorie - in samenhang - opgenomen in de *Startnotitie milieueffectrapportage Reconstructie De Peel*.⁴ Daarnaast is cultuurhistorisch onderzoek uitgevoerd ten behoeve van een pilot-project van de reconstructie in de gemeente Gemert-Bakel.⁵ In dat kader zijn op basis van de cultuurhistorie ook zogenaamde ontwikkelplannen voorgesteld.

Om de cultuurhistorie een stevige plaats te kunnen geven in reconstructieopgave voor De Peel, was het echter noodzakelijk om aanvullend archeologisch, historisch-geografisch en architectuurhistorisch

¹ Provincie Noord-Brabant 1999.

² Dit is tevens een van de uitgangspunten van het in februari 2002 door de provincie vastgestelde Streekplan.

³ Provincie Noord-Brabant 2001.

⁴ Kant *et al.* 2002.

⁵ PON 2001.

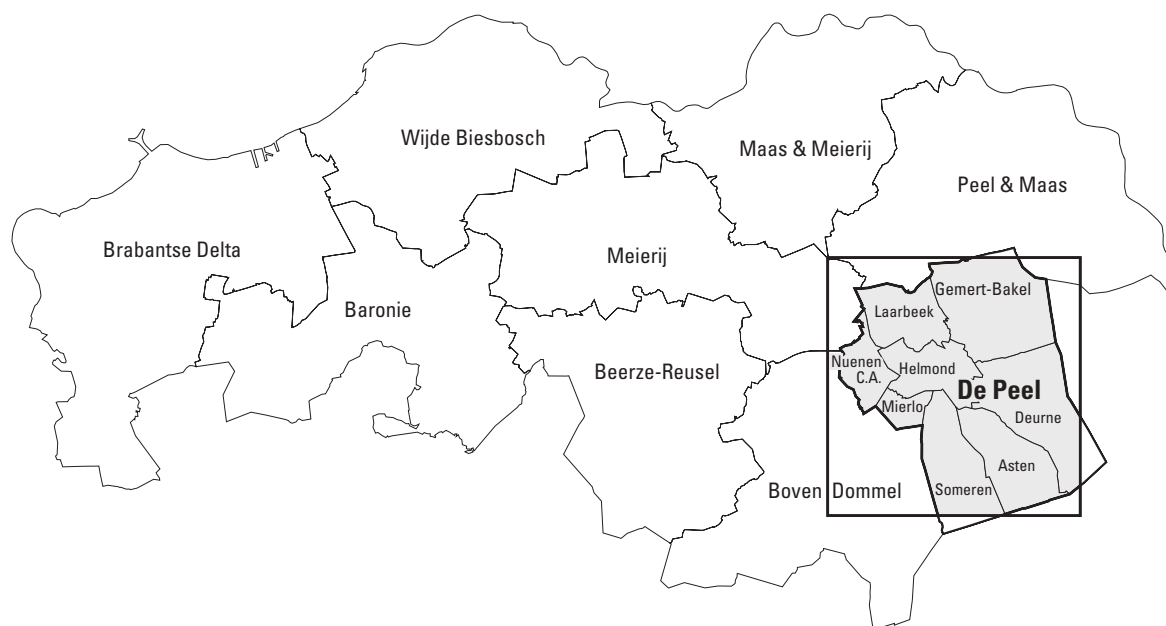

Fig. 1. De indeling van Noord-Brabant in reconstructiegebieden en de situering van het reconstructiegebied De Peel (bron Provincie Noord-Brabant).

onderzoek te laten uitvoeren. Daartoe werd in januari 2002 door de Reconstructie De Peel en de Provincie Noord-Brabant (Beleidsafdeling Welzijn, Educatie en Cultuur) een subsidie verleend aan de Stichting Archeologisch Samenwerkingsverband Gewest Helmond e.o. (SAS). De opdracht voor het onderzoek werd verleend aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (Faculteit Letteren, Archeologie en Erfgoed Studies). Het onderzoek werd begeleid door een commissie van de SAS.

1.2 HET PROJECT BIOGRAFIE VAN PEELLAND

De belangrijkste doelstelling van het onderzoek was het verkrijgen van een overzicht van de cultuurhistorische waarden van het landschap in het reconstructiegebied, alsmede een cultuurhistorische karakterisering en prioritering van de verschillende deelgebieden van De Peel. Een belangrijk uitgangspunt daarbij was de *Cultuurhistorische Waardenkaart* van Noord-Brabant.⁶ Bij het onderzoek werd een nieuwe benadering toegepast: de landschapsbiografie. Het project kreeg daarom de naam *Biografie van Peelland*. In een biografische benadering staan niet zozeer de (beschermde) monumenten centraal, maar wordt het onderzoek gericht op het samenhangende verhaal over de regionale landschapsgeschiedenis en de wijze waarop dat verhaal kan worden afgelezen aan plekken en patronen in het landschap. De landschapsbiografie wordt voor het Brabantse zandlandschap uitgewerkt door een interdisciplinaire onderzoeksgroep, in het kader van het project *Biography of a sandy landscape* van de Vrije Universiteit te Amsterdam.⁷ Dit project maakt deel uit van het stimuleringsprogramma *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling* (BBO) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Het project *Biografie van Peelland* startte in april 2002 en omvat verschillende deelstudies:

⁶ Provincie Noord-Brabant 2000.

- Een bronnenkritiek en vergelijking van de verschillende archeologische databestanden voor het gebied. Het betreft in het bijzonder de gegevens uit het archeologisch informatiesysteem (ARCHIS) van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) ten Amersfoort, de verschillende bestanden van de heemkundekringen van Peelland (SAS) en archeologische (opgravings)gegevens van de Hendrik Brunsting Stichting (HBS) van de Vrije Universiteit te Amsterdam. De databestanden dienden te worden gecombineerd tot één integraal archeologisch bestand voor geheel Peelland.
- Een nieuwe versie van de *Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW)* van het reconstructiegebied.
- Een studie van het regionale patroon van historische wegen en waterlopen in het gebied. Voor twee deelgebieden, de gemeenten Laarbeek en Someren, wordt dit patroon gedetailleerd in kaart gebracht en aangevuld met de historische verkavelingspatronen.
- Een studie van de 19de en 20ste-eeuwse landschapontwikkeling, met nadruk op de regionale patronen (wegen, waterlopen en ontginningen c.q. ruilverkavelingen).

Al in de eerste fase van het onderzoek bleek dat de reconstructie ten behoeve van het streefbeeld snel moest kunnen beschikken over een regionaal overzicht van de cultuurhistorische karakteristieken van het landschap. Een streefbeeld is een integrale visie op de ruimtelijke en functionele inrichting van het reconstructiegebied op de lange termijn. Het verbeeldt hoe het reconstructiegebied er in 2015 uit zou moeten zien, hoe vorm kan worden gegeven aan de gewenste identiteit van het landschap en welke ontwikkelingsmogelijkheden zich in het gebied voordoen. Vanaf september 2002 concentreerde het cultuurhistorisch onderzoek zich vrijwel volledig op dit cultuurhistorisch overzichtsbeeld, hetgeen resulteerde in een *Cultuurhistorische Hoofdstructuur (CHS)* van Peelland. Onderstaande tekst is een uitgebreide toelichting op deze hoofdstructuur.

Hoewel de *Cultuurhistorische Hoofdstructuur* van Peelland in eerste instantie bedoeld is voor de reconstructieopgave, kan ze een waardevolle leidraad zijn bij de voorbereiding van alle ruimtelijke ontwikkelingen en ingrepen in de regio. Het is immers van algemeen belang om de historische gelaagdheid en ruimtelijke verscheidenheid van Peelland in de toekomst herkenbaar te houden. Ten eerste omdat ze in hoge mate bepalend zijn voor de belevingswaarde van het landschap voor bewoners, bezoekers en ruimtegebruikers. Ten tweede omdat ze een wezenlijke bijdrage leveren aan de ruimtelijke kwaliteit. De mogelijkheden van Peelland zijn in deze opzichten nog lang niet uitgeput. Juist de historische aspecten van het landschap lenen zich voor allerlei ontwikkelingen. Zo biedt de landschapsgeschiedenis goede aanknopingspunten voor het beheer en de ontwikkeling van natuur, voor het waterbeheer en voor de versterking van recreatie en toerisme. Bij het realiseren van al deze doelen kan de *Cultuurhistorische Hoofdstructuur* worden gebruikt als ondergrond en inspiratiebron voor het maken van plannen en keuzes.

Aan de totstandkoming van de *Cultuurhistorische Hoofdstructuur* van Peelland hebben veel personen een waardevolle bijdrage geleverd. De auteurs bedanken Kees van Baaren (Mierlo) voor zijn inhoudelijke suggesties en werk in de begeleidingscommissie, Henk Hiddink (Vrije Universiteit) voor het redigeren van het rapport, Bert Brouwenstijn (Vrije Universiteit) voor het fraaie omslagontwerp en het bewerken van beeldmateriaal, Jaap Fokkema (Vrije Universiteit) voor cartografische ondersteuning, Har Kuijpers (Provincie Noord-Brabant, Afdeling WEC) voor zijn inhoudelijke suggesties, zijn participatie in de begeleidingscommissie en het beschikbaar stellen van beeldmateriaal, Joep van de Ven (Provincie

⁷ Zie onder meer Van der Heijden *et al.* 2003.

Noord-Brabant, Reconstructie De Peel) voor begeleiding en advies vanuit de reconstructie, en Philip Verhagen (Adviesbureau RAAP) voor het converteren van het digitale kaartbestand naar ArcInfo. Henk Hiddink, Sander Hakvoort en Martin Schabbink (Vrije Universiteit) stelden de opgravingsplattegronden van respectievelijk figuur 9, 10 en 32 beschikbaar. De bijdrage van Jan Kolen werd mogelijk gemaakt dankzij subsidie van het stimuleringsprogramma *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling* (BBO) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

1.3 HET RECONSTRUCTIEGEBIED DE PEEL

Het reconstructiegebied De Peel ligt in het uiterste zuidoosten van de provincie Noord-Brabant. Het wordt gevormd door de (nieuwe) gemeenten Laarbeek, Gemert-Bakel, Helmond, Deurne, Asten, Someren, Mierlo en Nuenen (fig. 2). In het vervolg van de tekst zal dit gebied telkens worden aangeduid als 'Peelland'. Het vervenings- en ontginningslandschap van de 'eigenlijke' Peel vormt daarvan een onderdeel.

Het reconstructiegebied beslaat ongeveer 56.650 ha., waarvan ca. 9.300 ha. gevormd wordt door woonkernen en ca. 47.000 ha. door buitengebied.⁸ Met een oppervlakte-aandeel van 54% is de landbouw de grootste grondgebruiker. De landbouwbedrijven bestaan merendeels uit moderne veehouderijen met grote, open landbouwgebieden. Een andere belangrijke sector is de glastuinbouw, die momenteel geconcentreerd voorkomt in de gemeenten Someren, Asten en Deurne. Het aandeel van kleinschalige, biologische landbouwbedrijven is in het gebied laag.

Op grond van de geologie en geomorfologie kan in het gebied een tweedeling worden onderscheiden.⁹ De Peelrandbreuk, ontstaan door tectonische bewegingen in de ondergrond, deelt het gebied namelijk in een hoger gelegen oostelijk deel, de Peelhorst, en een lager gelegen westelijk deel, de Centrale Slenk. In de laatste ijstijd, het Weichselien, werd door de wind in het gehele gebied dekzand afgezet. Het dekzand vormt ruggen en dekzandvlakten met een wisselende dikte, die afhankelijk is van de oorspronkelijke windomstandigheden, sedimentatiemilieus (inclusief latere erosieprocessen) en reliëf. Eén van de grootste dekzandruggen is de Midden-Brabantse Dekzandrug, die in het gebied de natuurlijke afwatering van de rivieren en beken blokkeerde (fig. 7). Daardoor ontstond tussen Beek en Donk en Gemert een breed overstromingsdal, het Broek (fig. 16). Maar ook elders in het gebied stagneerde de waterafvoer, waardoor in de beekdalen dikke pakketten leem werden afgezet.

Het reconstructiegebied beslaat een groot deel van het stroomgebied van de Aa, en (langs de westelijke rand) een klein gedeelte van het stroomgebied van de Dommel. De zijrivieren van de Aa, zoals de Oude Aa, Astense Aa en Meervensche loop, stromen van het Kempisch Plateau en de rand van de Peelhorst naar de Centrale Slenk. Daar komen ze samen in de Aa, die in noordwestelijke richting afstroomt. Het systeem van rivieren en kleinere beeklopen bepaalt in sterke mate de fysieke geleiding van het gebied.

De Peelhorst vormt een hoger gelegen vlakte in de oostelijke helft van het reconstructiegebied. In de ondergrond bevindt zich een slecht doorlatende leemlaag. Omdat het water op de Peelhorst onvoldoende kon worden afgevoerd, ontstonden hier na de laatste ijstijd zeer natte biotopen met hoogveen. Het hoogveen werd pas laat, vanaf het midden van de 19de eeuw, op grote schaal afgegraven ten behoeve van de turfwinning.

Peelland is een streek met een eigen historische, culturele en ruimtelijke identiteit. Op grond van de bovenstaande beschrijving zal het echter niet verbazen dat de regio bij nadere beschouwing bestaat uit een groot aantal cultuurlandschappen, die onderling aanzienlijke verschillen vertonen. Deze verschillen

⁸ De cijfers en gegevens in deze alinea zijn ontleend aan de Provincie Noord-Brabant 2002.

⁹ Zie voor de fysisch-landschappelijke karakteristieken van Peelland onder andere: Rijks Geologische Dienst 1973.

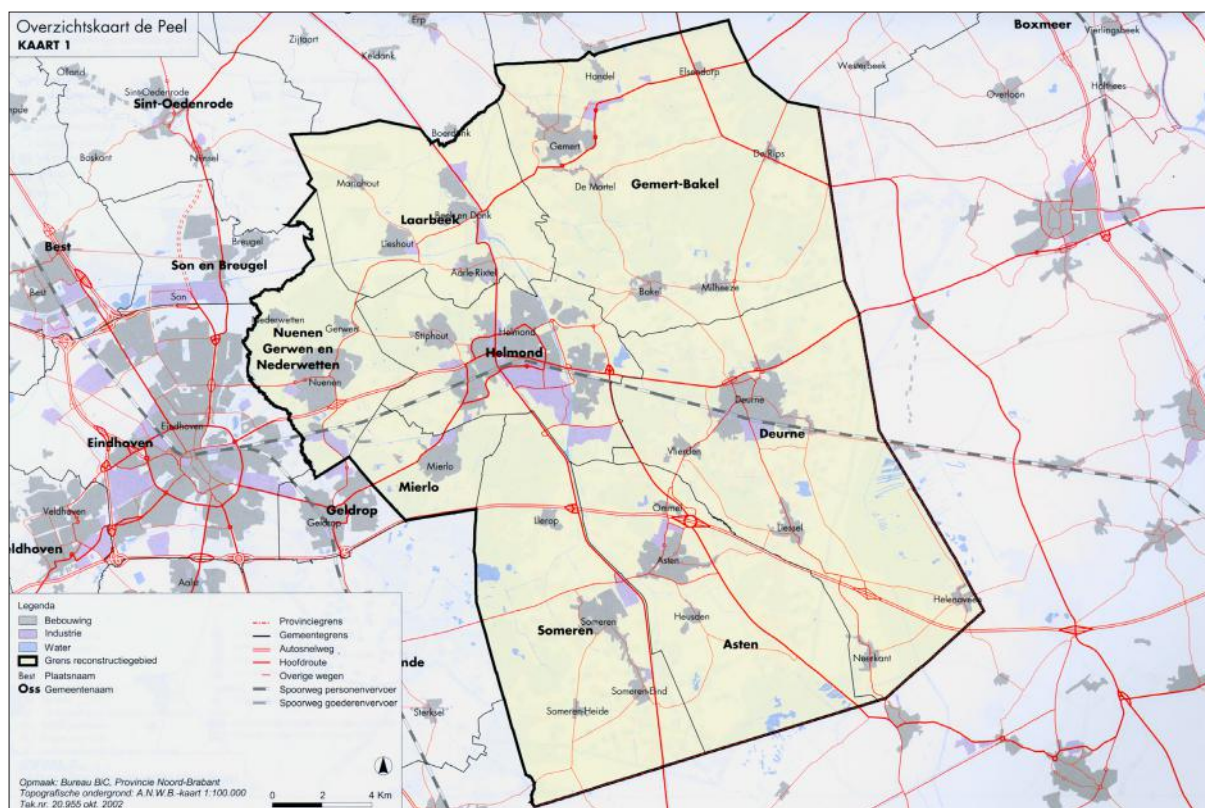

Fig. 2. Het reconstructiegebied De Peel en de huidige gemeentelijke indeling (bron Provincie Noord-Brabant).

zijn veroorzaakt door variaties in de bodemgesteldheid en waterhuishouding, en door uiteenlopende economische en sociale ontwikkelingen. ‘Het’ landschap van Peelland vertoont daardoor een grote verscheidenheid aan landschaps- en nederzettingvormen, elk met hun eigen ontwikkelingstraject. Op deze ruimtelijke verscheidenheid wordt in de toelichting bij de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Peelland nader ingegaan.

1.4 HET CONCEPT. DE BIOGRAFIE VAN HET LANDSCHAP

Bij het opstellen van de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Peelland is gebruik gemaakt van een nieuwe methode: de *landschapsbiografie*.¹⁰ De landschapsbiografie is ontwikkeld als een alternatief voor de traditionele systematiek van cultuurhistorische waardering en selectie. Deze laatste wordt gekenmerkt door een sectorale aanpak. Dat wil zeggen dat de verschillende disciplines - de archeologie, de historische geografie, de architectuurgeschiedenis en de (historische) ecologie - elk hun eigen keuzes maken. In laatste instantie worden deze keuzes over elkaar heen gelegd en ‘gestapeld’. De optelsom van waarden bepaalt dan doorgaans welke terreinen of objecten in cultuurhistorisch opzicht het meest waardevol zijn. Uitgangspunt van de sectorale waarderingen wordt gevormd door de ‘relicten’: min of meer losse sporen of patronen die zijn overgeleverd uit het verleden. Bij de sectorale werkwijze worden de sporen in een gebied per discipline op een uniforme wijze gewaardeerd. Dat wil zeggen dat alle relicten langs

¹⁰ Hidding/Kolen/Spek 2001.

dezelfde meetlat gelegd worden, bijvoorbeeld door ze te beoordelen op hun gaafheid en (landelijke en regionale) zeldzaamheid of representativiteit.

Een nadeel van de sectorale aanpak is dat de historische en ruimtelijk-functionele samenhangen tussen verschillende cultuurhistorische waarden onvoldoende tot hun recht komen en worden meegewogen. Bovendien laat de waarde van verschillende sporen uit het verleden zich niet altijd beoordelen op basis van dezelfde criteria. Doen we dat wel, dan bestaat de kans dat de unieke bijdrage van een object of landschap aan de historische ontwikkelingen in een gebied over het hoofd wordt gezien. De historische waarde van een landschap bestaat overigens uit veel meer dan de 'kale sporen'. Ze is evengoed afhankelijk van de verhalen, gemeenschappelijke ervaringen en betekenissen die deze sporen 'omringen', zodat ook deze bij cultuurhistorische waardebepalingen moeten worden meegewogen.

Bij een landschapsbiografie wordt het uitgangspunt niet zozeer gevormd door sectorale beschrijvingen van afzonderlijke cultuurhistorische relictten, maar juist door hun historische context en het *historisch verhaal* achter de relictten. Uitgangspunt is, kortom, de 'levensgeschiedenis' van het landschap. In de eerste plaats wordt gekeken naar de rol die een object of landschap heeft gespeeld in de historische ontwikkeling van een plek of regio, en in de geschiedenis van een gemeenschap. Daarbij gaat het niet alleen om de economisch-sociale ontwikkeling, maar ook om de culturele en religieuze. Van belang zijn uiteraard de economische gebruiksfuncties die het landschap in de loop van de tijd heeft gehad. Maar evengoed dient te worden gekeken naar de betekenissen die mensen in het verleden aan het landschap hebben toegekend: het geheel van ideeën, mentaliteiten, culturele tradities en (religieuze) ervaringen die op de een of andere manier met het landschap samenhangen en daarin zijn uitgedrukt. De beleving van het landschap heeft zich vaak weer uitgedrukt in plaats- en veldnamen (toponiemen) en talloze verhalen en anecdotes over plekken, met andere woorden: in de volkscultuur.

De biografische benadering levert ook een andere insteek op voor cultuurhistorische waarderingen en selecties. Ze biedt landschappen als het ware de kans om hun 'eigen' historische verhaal te vertellen: hun specifieke bijdrage aan de historische ontwikkeling van de streek, in dit geval Peelland. Van een uniforme waardering van terreinen en objecten is bij een landschapsbiografie dan ook niet altijd sprake. Eerder wordt gekozen voor een *gedifferentieerde benadering*, waarbij uiteenlopende historische argumenten worden gebruikt. We zullen dat kort toelichten aan de hand van twee Peellandse voorbeelden. Ten zuiden van Lieshout ligt een waardevol cultuurlandschap met archeologische sporen en patronen in de ondergrond, die tesamen het verhaal vertellen over een hoevenlandschap dat zich hier in de Middeleeuwen uitstrekte (zie WCL2 bij de beschrijving van de waardevolle cultuurlandschappen van Peelland). De ruimtelijke structuur van dat hoevenlandschap heeft doorgewerkt in het latere patroon van gehuchten, dat nu nog steeds kenmerkend is voor het dit deel van Peelland. Om deze reden is dit landschap voorgedragen voor opname in de Cultuurhistorische Hoofdstructuur. Bij Helenaveen (WCL9 in de toelichting) is een heel ander argument gebruikt. Hier geeft het cultuurlandschap vooral een goed beeld van de post-middeleeuwse ontginnings- en verveningsgeschiedenis. Ook in dit landschap bevinden zich overigens archeologische sporen, maar ze vormen niet het hoofdargument voor selectie. Zouden we een gelijk gewicht toekennen aan de verschillende sectorale waarden, dan zou de specifieke cultuurhistorische kwaliteit van deze landschappen worden 'uitgemiddeld' en naar de achtergrond worden gedrongen. Bovendien zouden we het gebied bij Lieshout in de cultuurhistorische hoofdstructuur dan wellicht niet meer tegenkomen - ondanks het bijzondere verhaal dat dit landschap over de historie van Peelland vertelt.

Uit het bovenstaande blijkt al, dat de biografische benadering eerder *integraal* dan sectoraal is. Dat wil zeggen dat niet bij voorbaat een onderscheid wordt gemaakt tussen archeologische, historisch-geografische, architectuurhistorische en andere cultuurhistorische waarden. Zowel vanuit het oogpunt van de landschapsgeschiedenis als de hedendaagse beleving van het landschap hangen al deze zaken samen, vormen ze één landschap - één woonomgeving.

Een biografische studie van een regio levert een inzicht op in de eigenheid van de daarin aanwezige cultuurlandschappen. Een belangrijk begrip is in dit verband de *gelaagdheid* van het landschap. Dit begrip

staat voor de mate waarin het landschap vandaag de dag nog zijn ontwikkelingsgeschiedenis laat zien. Die gelaagdheid is meestal ook weer een goede graadmeter voor de eigenheid en (ruimtelijke) verscheidenheid van landschappen. Maar de karakter van een landschap kan ook worden beschreven in termen van historische dynamiek of *ontwikkelingstendenzen*. Niet alle cultuurlandschappen zijn in het verleden even snel veranderd, of in dezelfde opzichten. En dat gegeven kunnen we weer gebruiken voor het uitstippelen van ontwikkelingsrichtingen voor de toekomst. Ontwikkelingen, wel te verstaan, die goed passen bij de geschiedenis, maatvoering en inrichting van het bestaande landschap, en die de cultuurhistorie dus als uitgangspunt nemen.

Dat laatste is tevens een belangrijk vertrekpunt van het nieuwe cultuurhistorische beleid in Nederland, zoals dat onder andere is vastgelegd in de *Nota Belvedere*.¹¹ Deze nota is een pleidooi voor het benutten van cultuurhistorische kwaliteit bij ruimtelijke ontwikkelingen en inrichtingsplannen. Daarmee kan worden bewerkstelligd dat het toekomstige landschap geen museum wordt met ‘dode’, geïsoleerde relicten, maar dat vanuit het verleden juist ontwikkelingslijnen worden doorgetrokken om de historische dimensie van het landschap levend en leefbaar te houden.

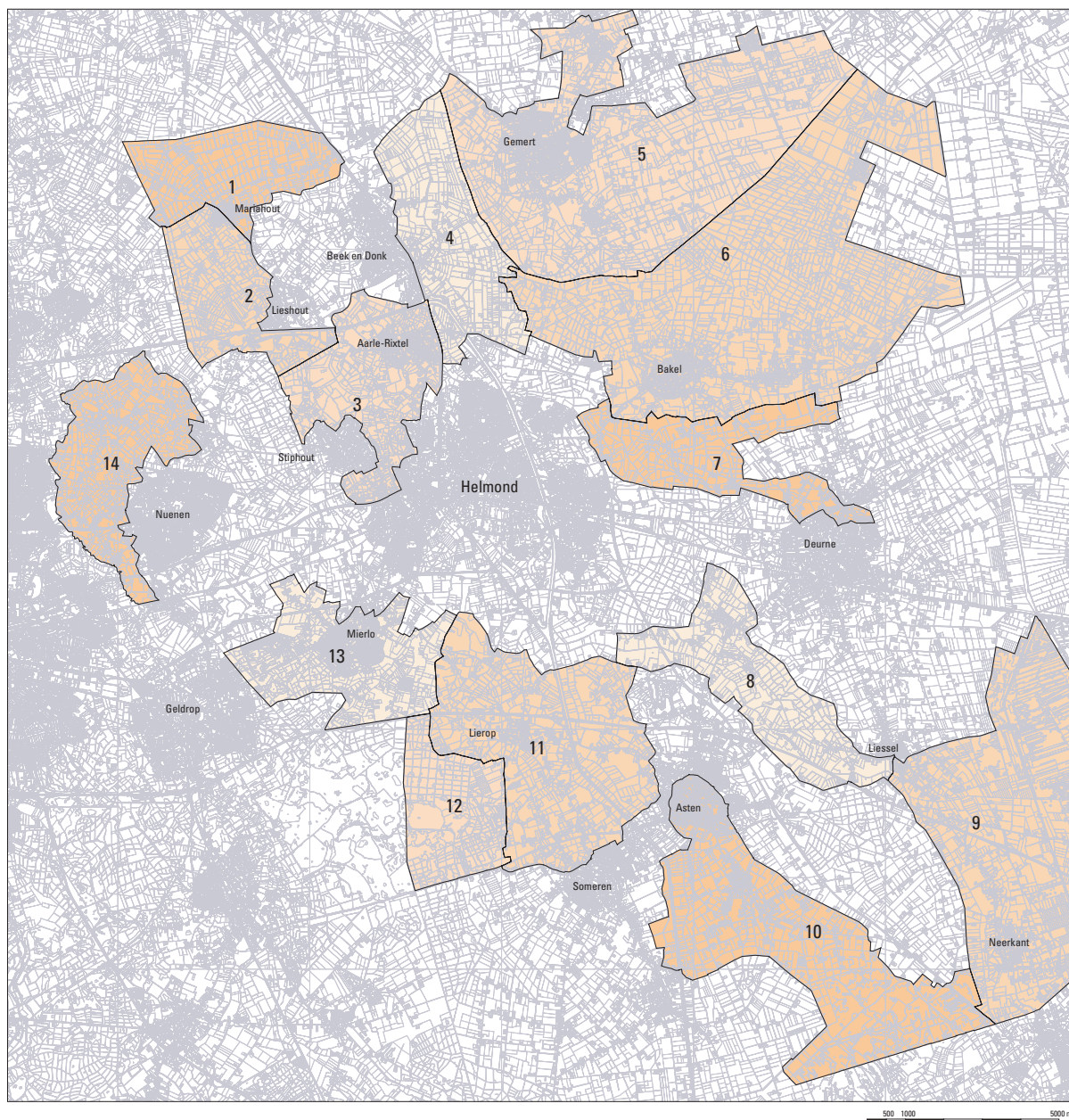
De methode van de landschapsbiografie zoals die aan de Vrije Universiteit is ontwikkeld, wordt inmiddels in verschillende cultuurhistorische projecten toegepast. Daarnaast is de methode onderwerp van een wetenschappelijk onderzoeksprogramma: het *Stimuleringsprogramma Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling* (BBO) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). In dat programma wordt momenteel door de Vrije Universiteit een onderzoek uitgevoerd van de *Biografie van het Zuid-Nederlandse zandlandschap*. De Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Peelland is daarvan een onderdeel.

1.5 DE KEUZE. DE CULTUURHISTORISCHE HOOFDSTRUCTUUR (CHS) VAN PEELLAND

Elke vierkante meter van het landschap bevat informatie over de geschiedenis van dat landschap. In cultuurhistorisch opzicht vertoont het landschap dus geen ‘gaten’: overall – op elke plek – kunnen we wel *iets* zeggen over wat zich daar in het verleden heeft afgespeeld. In het kader van de ruimtelijke besluitvorming wordt van de cultuurhistorische disciplines, net als van andere disciplines en sectoren, echter gevraagd om afwegingen te maken. Daar komt natuurlijk bij dat niet alle historische objecten en cultuurlandschappen even relevant zijn voor de wetenschap, het historisch verhaal, de belevingswaarde of de ruimtelijke kwaliteit. Er moeten derhalve keuzes worden gemaakt. Niet alles kan in de huidige vorm behouden blijven. De Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Peelland is het resultaat van een dergelijke afweging.

De opzet van de Cultuurhistorische Hoofdstructuur is eenvoudig. De structuur bestaat in de eerste plaats uit veertien gebieden, de zogenaamde Waardevolle Cultuurlandschappen (WCL, fig. 3; kaartbijlage 1). Deze cultuurlandschappen zijn van regionale of bovenregionale –soms nationale– betekenis omdat ze een unieke of juist representatieve rol hebben gespeeld in de Peellandse geschiedenis, en omdat ze een bijzondere bijdrage leveren aan de ruimtelijke verscheidenheid van Peelland. In de meeste gevallen grenst een Waardevol Cultuurlandschap aan tenminste twee andere Waardevolle Cultuurlandschappen. Daarnaast worden ze onderling verbonden door regionale patronen van lijnelementen: de Waardevolle Lijnelementen (WLE). Deze laatste omvatten de waterlopen (beken, vaarten en kanalen), landwegen en spoorwegen, alsmede (politieke) grenzen die een belangrijke plaats innemen in de regionaal-historische ontwikkeling, en die samen met de geselecteerde cultuurlandschappen tot de ‘beeldragers’ van Peelland

¹¹ Nota Belvedere 1999.

Cultuurhistorische Hoofdstructuur (CHS) Peelland

1. Boerdonkse Kampen en Lieshoutse Heide
2. Lieshout (Broek-Achterbosch-Deense Hoek- 't Hof)
3. Aarle-Rixtel en het stroomdal van de Goorloop
4. De Broekkant en het Broek
5. Gemert
6. Bakel-Milheeze
7. De Kaweische Loop en Vlier
8. Vlierden en het stroomdal van de Astense Aa
9. Liessel-Neerkant, Deurnse Peel en Helenaveen
10. Het groene cultuurlandschap ten zuiden van Asten
11. Gehuchten tussen Someren, Asten en Lierop
12. Somerensche en Lieropsche Heide
13. Mierlo
14. Dommeldal bij Nuenen (Nuenen-Gerwen-Nederwetten)

Fig. 3. De cultuurhistorische hoofdstructuur (CHS) van Peelland. De nummers corresponderen met de gebiedsbeschrijvingen in dit rapport. Zie ook kaartbijlage 1.

behoren. Het gaat dus, net als bij de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), om een 'echte' ruimtelijke structuur met gebieden en verbindingzones.

De hoofdstructuur is meer dan een eenvoudige optelsom van de samenstellende delen. Tesaamen geven de Waardevolle Cultuurlandschappen een indruk van de historische ontwikkeling die Peelland in de loop van afgelopen duizenden jaren heeft doorgemaakt. Als geheel, maar elk gekozen landschap op zijn eigen manier, geven de gebieden een beeld van de regionale landschapsgeschiedenis en de variaties die daarin zijn opgetreden in de loop van de tijd. De Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Peelland omvat de volgende Waardevolle Cultuurlandschappen (fig. 3):

- 1 De Boerdonkse Kampen en Lieshoutse Heide: relict van een Pleistoceen beekdallandschap
- 2 Lieshout (Broek-Achterbosch-Deense Hoek-'t Hof): een verscholen hoevenlandschap uit de Middeleeuwen
- 3 Aarle-Rixtel en het stroomdal van de Goorloop: een organisch gegroeid cultuurlandschap met een grote tijdsdiepte
- 4 De Broekkant en het Broek: een overstromingsvlakte met een lange gebruiksgeschiedenis
- 5 Gemert: een gaaf cultuurlandschap met een opeenvolging van oude ontginningscomplexen en 19de/20ste-eeuwse heideontginningen
- 6 Bakel-Milheeze: de lange-termijngeschiedenis van een landschap langs een (pre)historische route
- 7 De Kaweische Loop en Vlier: de historisch-ecologische ontwikkeling van twee stroomdallandschappen
- 8 Vlierden en het stroomdal van de Astense Aa
- 9 De ontginningen bij Liessel-Neerkant en het verveningslandschap van de Deurnse Peel en Helenaveen
- 10 Het groene cultuurlandschap te zuiden van Asten
- 11 De gehuchten tussen Someren, Asten en Lierop: de Middeleeuwse ontginning van een vochtig landschap
- 12 De Somerensche en Lieropsche Heide: de langdurige ontwikkelingsgeschiedenis van een heidelandschap
- 13 Mierlo: een cultuurlandschap met uiteenlopende historische gebruiksfuncties
- 14 Het Dommeldal bij Nuenen (Nuenen-Gerwen-Nederwetten): een overstromingsvlakte met een bijzondere nederzettingsstructuur

Deze keuze laat een grote variatie zien aan ruimtelijk-landschappelijke karakteristieken en chronologische 'signaturen'. De WCL 1, 4, 7, 8 en 14 zijn overstromings- en beekdallandschappen die vooral op geomorfologische gronden zijn begrensd. De WCL 3, 5, 6, 9, 10 en 13 beslaan echter grote delen van historische dorpsgebieden, inclusief de bebouwing, akkercomplexen en gemeynten. Deze landschappen zijn dus vooral in cultuurlandschappelijke en historisch-economische zin geduid. De WCL 2, 6, 11 en 12 omvatten weer specifieke uitsneden van cultuurlandschappen, zoals een gemeynt, de stroken langs een oude route, en zones met gehuchten en afzonderlijke hoeven. Ook in chronologisch opzicht vertonen de gekozen WCL verschillen. Sommige WCL, met name WCL 1, 2, 8 en 11, bevatten bijzondere informatie over één bepaalde uitsnede van de landschapsgeschiedenis, zoals de Volle en Late Middeleeuwen. WCL 3 is daarentegen een voorbeeld van een organisch gegroeid landschap dat uit elke fase van zijn ontwikkelingsgeschiedenis wel wat sporen en structuren heeft meegenomen. De jongere landschapsgeschiedenis (de 19de en 20ste eeuw) is goed zichtbaar in WCL 5, 6, 9 en 10. Deze WCL vertonen ruimtelijke opeenvolgingen waaraan we hun historische ontwikkeling tevens kunnen aflezen. Bovendien ver raadt hun genese breuken, en niet alleen trage ontwikkelingen en patronen van continuïteit. De WCL 4, 6 en 12 bevatten weer informatie over historische ontwikkelingen in het landschap over de zeer lange termijn, van de laatste ijstijd tot heden.

Ook zijn bij de keuze allerlei thematische accenten gelegd. Nu eens bevat een WCL bijzondere informatie over grensgeschillen in het verleden, dan weer over de geschiedenis van de vegetatie of nederzettingvormen. Hiermee is niet gezegd dat deze accenten exclusief zijn voor het betreffende WCL. Historische informatie over grensgeschillen is bijvoorbeeld voorhanden voor alle landschappen en dorpsgebieden in Peelland, zij het in wisselende mate en kwaliteit.

Zoals gezegd is de Cultuurhistorische Hoofstructuur van Peelland het resultaat van een nieuwe keuze, uitgaande van een nieuwe methode. De kaart geeft aan, uitgaande van de biografische benadering, waar we de waardevolle cultuurlandschappen van Peelland kunnen vinden. Dat neemt niet weg dat de selectie in hoge mate overeenstemt met eerder gemaakte keuzes. Zo is de hoofdstructuur consistent met de Cultuurhistorische Waardenkaart van de provincie Noord-Brabant. Bijna alle vlakken in Peelland waarvoor de Cultuurhistorische Waardenkaart van Noord-Brabant een zeer hoge, hoge of redelijk hoge waarde aangeeft, zijn gesitueerd binnen de cultuurhistorische hoofdstructuur. De Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Peelland omvat dus alle cultuurhistorische waarden met een harde streekplanstatus. Hetzelfde geldt voor de meeste waardevolle stedenbouwkundige structuren in het gebied. Daaruit blijkt al dat de gekozen landschappen niet alleen van regionale, maar ook van boven-regionale (provinciale) betekenis zijn. Voor enkele WCL geldt zelfs dat ze zonder twijfel van nationaal belang zijn, zoals de ontginnings- en verveningslandschappen van WCL 9 en 10 en het in en langs het Dommeldal gelegen WCL14. Het eerstgenoemde maakt deel uit van Belvederegebied Helenaveen-Griendtsveen, het laatstgenoemde van het Belvederegebied Dommeldal.

De gekozen landschappen verschillen qua oppervlak. Sommige WCL - zoals het beekdallandschap van WCL7- zijn klein, andere -zoals WCL5 en 6- opvallend groot. Ook dit verschil is niet indicatief voor de historische waarde en ruimtelijke kwaliteit. De gekozen begrenzingen hangen telkens samen met de ruimtelijke karakteristiek en genese van het betreffende cultuurlandschap. Organisch gegroeide landschappen bezitten vaak een kleinschalige opbouw en structuur en daarom beslaan ze binnen de cultuurhistorische hoofdstructuur kleine oppervlakken. Jongere ontginningslandschappen, zoals de jongste heideontginningen, zijn veelal planmatiger en grootschaliger van opzet. De essentie van de jonge cultuurlandschappen kan daardoor alleen worden getoond in relatief grote gebieden. Alleen op deze wijze blijft iets herkenbaar van hun ruime maatvoering.

Ondanks deze argumenten mag de hier gemaakte keuze er nooit toe leiden dat de cultuurhistorische kwaliteiten van het Peelland 'buiten' de aangegeven WCL vogelvrij worden verklaard. Ook buiten de geselecteerde gebieden bevinden zich vanzelfsprekend waardevolle gebouwen, archeologische vindplaatsen en historisch-geografische patronen. We vinden er zelfs rijksmonumenten van hoge kwaliteit, die in zeker opzicht waardevoller zijn dan bepaalde stukken van de uiteindelijk gekozen WCL. Uiteindelijk zou -in de praktijk- weer moeten worden teruggekeerd naar het uitgangspunt dat overal, bij wijze van spreken op elke vierkante meter van Peelland, altijd wel iets kan worden gedaan met de cultuurhistorie. Maar er is wel sprake van een accentverschil. Binnen de gekozen cultuurlandschappen verdient de geschiedenis onze volle aandacht en inzet, gewoonweg omdat het landschap het daar in cultuurhistorisch opzicht verdient én een bijzondere bijdrage levert aan de ruimtelijke kwaliteit, verscheidenheid en belevingswaarde van Peelland.

1.6 DE GEBIEDSBESCHRIJVINGEN EN ONTWIKKELINGSRICHTINGEN

In het tweede hoofdstuk volgt een uitgebreide beschrijving van de veertien waardevolle cultuurlandschappen (WCL) van Peelland. Eerst wordt in de volgende, laatste paragraaf van dit hoofdstuk echter een korte opsomming gegeven van de Waardevolle Lijnelementen (WLE) die de WCL met elkaar verbinden. Deze opsomming spreekt grotendeels voor zich. Op de WLE wordt daarom niet gedetailleerd ingegaan.

De beschrijvingen van de WCL variëren in lengte. Soms is dat een indicatie van de verschillen in cultuurhistorische waarde en ontwikkelingsmogelijkheden. Meestal is de lengte van de beschrijving echter een afspiegeling van de beschikbare kennis. Soms zijn de beschrijvingen kort omdat veel begrippen en fenomenen in andere beschrijvingen van WCL worden toegelicht. Aan een uitvoerige gebiedsbeschrijving kan dus geen bijzondere 'status' worden ontleend.

Alle gebiedsbeschrijvingen volgen dezelfde opzet. De beschrijving begint met een omschrijving van het historisch belang van het WCL en van de belangrijkste ruimtelijke karakteristieken. Het historische belang wordt geduïd vanuit het biografische perspectief. De ruimtelijke karakteristiek kan worden gelezen als de wijze waarop de landschapsgeschiedenis zich heeft vertaald in de maatvoering, ruimtelijke geleiding en 'gelaagdheid' van het betreffende landschap. Daarna volgt een overzicht van de ontwikkelingsmogelijkheden in het kader van de reconstructie en de uitvoering van streek- en bestemmingsplannen.

De bij de gebiedsbeschrijvingen aangegeven ontwikkelingsrichtingen zijn zowel algemeen (geldend voor het gehele WCL) als specifiek (geldend voor specifieke zones, terreinen of objecten daarbinnen). Telkens gaat het om ontwikkelingsmogelijkheden in een brede zin, dus om zowel mogelijkheden in de sfeer van grondgebruik, ruimtelijke vormgeving en inrichting als toeristisch-recreatieve bestemming. Dat laatste is van belang. Het benutten van de geschiedenis van plekken en landschappen mag niet beperkt blijven tot vormgeving. Ruimtelijke inrichting en vormgeving alleen garanderen nog geen overlevering van het historisch besef. Om dat de bereiken moeten inrichtingsplannen worden geïntegreerd met museale projecten en erfgoededucatieprogramma's, kortom: met onze eigentijdse historische verhalen.

Bij de opsomming van ontwikkelingsrichtingen is dankbaar gebruik gemaakt van al bestaande ontwikkelplannen. Enkele van deze plannen (zoals voor Gemert-Bakel) zijn in het kader van de reconstructie reeds in uitvoering genomen. In alle gevallen gaat het om ontwikkelingen die gebruik maken van de landschapsgeschiedenis, of om ontwikkelingen die anderszins goed op de genese van het gebied aansluiten.

Afgezien van de gebiedsspecifieke ontwikkelingsrichtingen kunnen ontwikkelingsrichtingen worden aangegeven voor Peelland als geheel. Daarbij kan thematisch te werk worden gegaan. In heel Peelland zou bijvoorbeeld aandacht kunnen worden geschonken aan de 'typisch Brabantse' eikenlanen, of aan de herkenbaarheid van de oude gemeentegrenzen. We richten ons hier echter op vijf algemene punten.

Ten eerste: de Cultuurhistorische Hoofdstructuur is zodanig opgesteld, dat ze een blauwdruk bevat voor een optimale ruimtelijke verscheidenheid en historische gelaagdheid, zowel binnen als tussen de WCL. Bij ruimtelijke ontwikkelingen in het kader van de reconstructie zou het handhaven (of versterken) van deze verscheidenheid en gelaagdheid telkens het belangrijkste uitgangspunt moeten zijn. Uit landschapsonderzoek blijkt dat ruimtelijke variatie bijdraagt aan een afwisselende leefomgeving, een hoge ruimtelijke kwaliteit, een hoge belevingswaarde en goede oriëntatiemogelijkheden.

Ten tweede: doordat Peelland een gradiëntrijke regio is, met veel afwisselingen van natte en droge biotopen en hoge en lage zones, biedt de streek goede perspectieven voor natuurontwikkeling. Het is bekend dat cultuurhistorie en natuurontwikkeling niet altijd even goed samen gaan. In Peelland zou deze gespannen relatie moeten worden doorbroken. Dat is onder andere mogelijk door de landschapsgeschiedenis een stevige plaats te geven in alle natuurontwikkelingsprojecten in de regio. De inbreng van de cultuurhistorie kan daarbij verschillen. Zo kunnen cultuurhistorici landschapsreconstructies leveren die gebruikt kunnen worden bij de formulering en onderbouwing van natuurdoeltypen en streefbeelden. Nu en dan kan worden volstaan met goede cultuurhistorische effectrapportages en archeologisch vooronderzoek. Dat laatste geldt overigens niet alleen voor natuurontwikkeling, maar ook voor het aanwijzen en creëren van waterbergingsgebieden. Voordeel van een goede integratie van cultuurhistorie en natuurontwikkeling is dat de cultuurhistorische kwaliteiten van het landschap niet onbenut blijven.

Ten derde: de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Peelland bestaat bij de gratie van de onderlinge samenhang tussen de gekozen cultuurlandschappen en patronen van lijnelementen. Die samenhang

Fig. 4. De Zuid-Willemsvaart. Een beeldbepalend lijnelement van bovenregionale betekenis (naar Coenen 2001, 306).

drukt in zekere zin de historische en ruimtelijke identiteit uit van Peelland als geheel. Om deze regionale samenhang en identiteit ook in de toekomst een duurzaam karakter te verlenen zou een regionale ontwerpopdracht kunnen worden uitgeschreven voor landschapsarchitecten. Voor een dergelijke opdracht zou de regionale landschapsgeschiedenis als vertrekpunt moeten worden gekozen. Tevens zou voor de regio een overkoepelend erfgoededucatieplan kunnen worden opgesteld, waarin bestaande en nieuwe (museale) initiatieven worden ingebed en op elkaar worden afgestemd.

Ten vierde: het ontwikkelingspotentieel van de cultuurhistorie kan een meerwaarde verlenen aan de reconstructieplannen. Maar ook het ontwikkelingsdenken kent zijn grenzen. Sommige landschappen zijn beter af als ze met rust worden gelaten – dus met een ‘ethiek van onthouding’. Een ethiek van onthouding hoeft echter nog niet te leiden tot musealisering. We zouden het moeten aandurven om zowel op regionaal (streekplan) als lokaal niveau (bestemmingsplan) zones aan te wijzen waar ten behoeve van de historische kwaliteit wordt ingezet op een (zeer) lage dynamiek.

Ten vijfde: het archeologisch erfgoed neemt door zijn relatieve ‘onzichtbaarheid’ en kwetsbaarheid een bijzondere positie in. Het wordt al snel aangetast, ook in zones die een extensieve bestemming krijgen. Archeologische sporen worden dus niet alleen bedreigd bij bouwprojecten, maar ook bij de aanleg van (nieuwe) natuur en – zij het sluipender – bij maatregelen in het kader van de landbouw. Het is daarom van belang op op zowel regionaal als lokaal (gemeentelijk) niveau erfgoedplannen te ontwikkelen die tijdig voorzien in archeologische afwegingen en uitvoeringstrajecten. De nieuwe, aanstaande Maltawetgeving vraagt van de verstoorders van het bodemarchief een financiële vergoeding voor het uitvoeren van archeologisch onderzoek. Dat onderzoek kent verschillende trajecten, van bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek tot de uiteindelijke opgraving. De schade aan het archeologisch erfgoed en de daarmee samenhangende kosten kunnen worden gereduceerd met een goed regionaal en gemeentelijk archeologiebeleid. Met erfgoedplannen kan worden geanticipeerd op uitvoeringstrajecten, maar uiteraard ook op concrete ontwikkelingsmogelijkheden. Ze zouden daarom naast een ‘Maltaparaagraaf’ ook een ‘Belvedereparaagraaf’ moeten bevatten.

I.7 DE WAARDEVOLLE LIJNELEMENTEN (WLE)

De Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Peelland bevat een aantal lijnelementen die op regionaal niveau beschouwd kunnen worden als de ruimtelijke en visuele 'beeldragers' van het cultuurlandschap van Peelland. Daarnaast hebben deze lijnelementen in de historische ontwikkeling en cultuurlandschapsgeschiedenis van Peelland aantoonbaar een belangrijke rol gespeeld. Tezamen bepalen ze in hoge mate de ruimtelijke hoofdstructuur van het gebied. Het gaat om de volgende vijf (patronen van) lijnelementen.

1 *Het stroomsysteem van de Aa*

De geleding van Peelland wordt in hoge mate bepaald door de verschillende onderdelen van het stroomsysteem van de Aa. Afgezien van de Aa zelf behoren daartoe in de eerste plaats de hoofdwaterlopen die direct op de Aa afwateren, met name de Landmeersche Loop (voorheen Landweerse Loop), Peelsche Loop, Snelle Loop, Bakelsche Aa, Astensche Aa, Eeuwselse Loop, Kleine Aa en Goorloop. Daarnaast is er een heel netwerk van kleinere aftakkingen van de hoofdwaterlopen, zoals de Kaweische Loop, de Vlier en de Oude Aa in het geval van de Bakelsche Aa. Tenslotte is er het fijnmazige net van nog kleinere stroompjes, niet alleen afwaterend op de reeds genoemde waterlopen, maar ook direct op de Aa. Dat laatste geldt onder andere voor de Meervensche Loop, de Busselsche Loop en de Boerdonksche Aa.

Al deze waterlopen hebben een onderscheidbare rol gespeeld in de bewoningsgeschiedenis van de regio. Langs de oevers van de Aa heeft met name bewoning plaatsgevonden in de IJzertijd en Romeinse tijd. Daarna vond men het stroomdal van de Aa blijkbaar te nat en breed voor intensieve bewoning van de aangrenzende dekzandruggen. De meeste nederzettingen zijn in de Middeleeuwen ontstaan langs de kleinere aftakkingen van de Aa. Langs de kleinste stroompjes vinden we vaak landschappen met gehuchten, die ontstaan zijn uit afzonderlijke Middeleeuwse hoeven. Dat is bijvoorbeeld het geval tussen Asten, Someren en Lierop (WCL11), waar in de Middeleeuwen nog sprake was van een nat gebied met laagten en vennen.

De relatie met de bewoningsgeschiedenis maakt duidelijk dat het bij de WLE niet alleen gaat om de waterlopen zelf, maar ook om geassocieerde landschapselementen, zoals de oevers met archeologische bewoningsrelicten, nog bestaande gehuchten en dorpen, groenstructuren, Laat-Middeleeuwse verkavelingsstructuren, etc.

2 *Het patroon van gegraven waterlopen. De kanalen en vaarten*

Op een regionale schaal wordt Peelland ingedeeld door enkele grote kanalen. De oudste is de Zuid-Willemsvaart, gegraven tussen 1822 en 1826 (fig. 4). Door de aanleg van de Zuid-Willemsvaart werd het voor het eerst mogelijk (en rendabel) om de grote Peelvenen te ontwateren en vervenen. Later werden aan het kanaalstelsel het Eindhovensch Kanaal (1843-1846) en -uiteindelijk- het Wilhelminakanaal (voltooid in 1923) toegevoegd. Met name de Willemsvaart en het Wilhelminakanaal, elk met een lengte van vele tientallen kilometers, betrokken Peelland in grotere, bovenregionale netwerken. Van regionale betekenis waren de vaarten, zoals de Helenavaart en het Kanaal van Deurne. Deze waren primair bedoeld voor de ontwatering van het veen en het transport van turf. Daarnaast treffen we in Peelland ook veel kleinere, gegraven verbindingen tussen de beken en langs grenzen aan. Een voorbeeld daarvan is de Schevelingse Loop bij Aarle-Rixtel. Ook zijn natuurlijke waterlopen kunstmatig verdiept en rechtgetrokken, of bij de ruilverkavelingen genormaliseerd.

Ook in het geval van de kanalen en vaarten gaat het niet alleen om de waterwegen zelf, maar tevens om geassocieerde waarden. De Zuid-Willemsvaart wordt bijvoorbeeld 'begeleid' door specifieke architectuur (bruggen en sluizen), woningbouw en industrie, verkeersinfrastructuur en beplanting. Deze geassocieerde waarden verschillen per sectie van het kanaal en dateren uit uiteenlopende fasen van de 'biografie' van de Willemsvaart. Ten zuiden van Asten wordt de Zuid-Willemsvaart bijvoorbeeld geflankeerd

Fig. 5. Een beeldbepalend lijnelement van regionale betekenis. De Kerkendijk bij Someren, die tot in de 19de eeuw het dorp Someren verbond met de grenskerk van Nederweert.

door een 'watergangbeplanting' met zomereiken uit de periode tussen ongeveer 1850 en 1950. Deze beplanting komt elders langs de vaart (althans in het Peellandse deel) niet voor.

3 *Het regionale net van doorgaande (land)wegen*

Dit netwerk wordt grotendeels gevormd door de doorgaande wegen met een hoge ouderdom. Enkele ervan gaan mogelijk terug tot de late prehistorie. In de meeste gevallen verbonden ze de belangrijkste nederzettingen met elkaar, in enkele gevallen ook een nederzetting met een kerk. Dat laatste gold voor de Kerkendijk tussen Someren en de grenskerk *De Hutten* bij Nederweert (fig. 5). De routes worden in cultuurhistorisch opzicht gekenmerkt door laanbeplantingen (vooral eiken)

en het voorkomen van oude nederzettingkernen met hun kerken of kapellen. Daarnaast liggen aan weerszijden van deze routes ook de meeste archeologische complexen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen, en de oude bouwlandcomplexen met bolle akkers. Eén WCL (WCL 6) is gekozen vanwege de aanwezigheid van archeologische, historisch-geografische en historisch-ecologische waarden langs een oude doorgaande route.

De routes werden vanaf het midden van de 19de eeuw geleidelijk voorzien van wegverharding (grind of kasseien). Vanaf het begin van de 19de eeuw was een klein aantal ervan in gebruik als postroute.

4 OUDSTE SPOORVERBINDINGEN

De oudste spoorverbinding in Peelland loopt van Tilburg via Eindhoven, Helmond en Deurne naar het oosten. Dit tracé was onder andere van belang voor de ontsluiting van het vervenings- en turfwinninglandschap. Het oorspronkelijke station 'Helenaveen' (nu Halte) was in de hoogtijdagen van de turfstroomproductie één van de drukste goederenoverslagstations van Nederland.

5 POLITIEKE GRENZEN

Grenzen hebben in het verleden altijd een belangrijke rol gespeeld bij de regionale indeling van het cultuurlandschap. Dat geldt in Peelland in het bijzonder voor de oude gemeentegrenzen. Deze zijn op veel plaatsen nog op de een of andere manier herkenbaar in het landschap. Ze worden gemarkeerd door waterlopen, wegen, beplanting of gewoonweg door 'open' zones. Op veel plaatsen tonen de oude gemeentegrenzen nog het meanderende verloop van de beken vóór de kanalisering. Bij de beschrijving van enkele WCL wordt op de bijzondere rol van grenzen gewezen. Voor WCL 4 is er de beschikking over historische documenten over grensconflicten en het gemeenschappelijke gebruik van het Broek en de Broekkant. Daar resulteerden de conflicten in de aanleg van een sloot met wal, de zogenaamde Walgraaf. Overigens is voor alle gemeenten in de archieven wel informatie te vinden over de conflicten die zich er in het verleden hebben afgespeeld rond het gebruik van de gemeynt en de afbakening van gemeentegrenzen. In Gemert-Bakel zijn de oude gemeentegrenzen inmiddels het onderwerp van een ontwikkelplan (WCL5). Zeer bekend is de geschiedenis van de grenzen bij de voormalige 'Hoenderboom' in de Somerensche Heide. Dit toponiem verwijst naar een grensboom, die hier ooit groeide op een hoge zandopduiking in het natte heideland. Toen de boom verdwenen was, werd het grenspunt gemarkeerd met een paal: de Hoenderboompaal, die we op kaarten -iets noordelijker- eveneens terug-

Fig. 6. Het grensgebied rond de Hoenderboompaal op de *Kaart figuratief...* van Hendrik Verhees uit 1794.

vinden als toponiem (fig. 6). De Hoenderboom ('Honreboom') wordt al in 1196 vermeld in een oorkonde over de scheiding tussen Sterksel en Someren. Vanaf de Hoenderboompaal waren vijf grenslijnen getrokken, die de heide verdeelden over de gemeenten van Heeze, Mierlo, Lierop, Someren en Sterksel.

Doordat veel historische grenzen na de gemeentelijke herindelingen niet langer functioneel zijn, wordt hun herkenbaarheid in het landschap bedreigd. Tegelijkertijd hebben ze hun stempel zo langdurig op het landschap gedrukt, dat ze bepalend zijn voor de regionale hoofdstructuur van het cultuurlandschap in Peelland. Specifieke aandacht voor de historische grenzen in het kader van eventuele regionale ontwerpen, maar ook in het kader van bestemmingsplannen, is daarom gewenst.

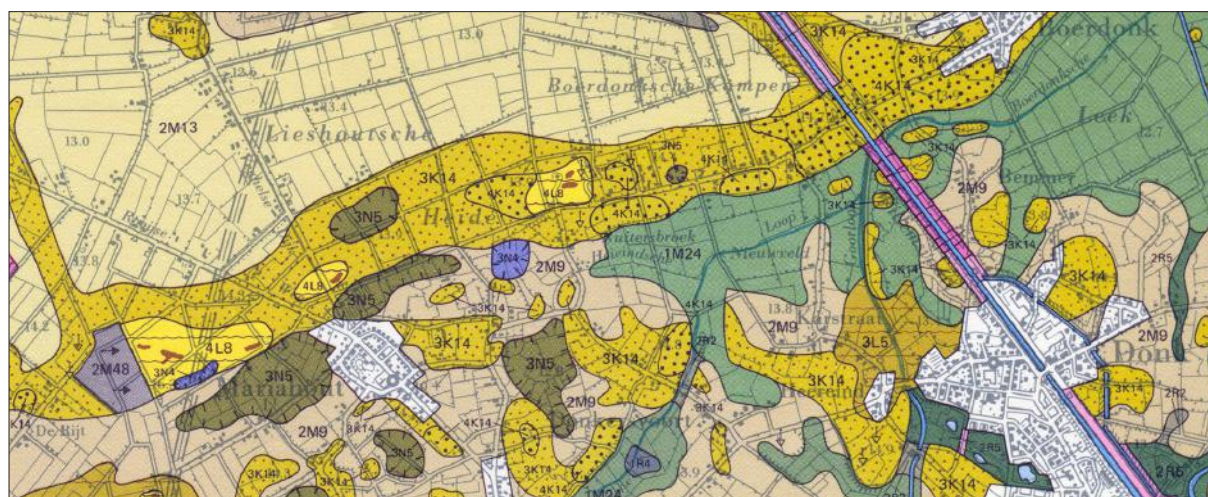

Fig. 7. Het gebied rond Mariahout op de geomorfologische kaart. In het midden van het gebied strekt zich van west naar oost een deel van de Midden-Brabantse dekzandrug uit. Plaatselijk vinden we op deze rug laagten (zogenaamde uitblazingsbekkens), vennen en stuifduinen. Ten zuiden van de dekzandrug (onder andere bij Nieuwvelt) ligt een uitloper van de overstromingsvlakte van het Broek, thans het stroomgebiedje van de Heieindsche Loop (*Geomorfologische Kaart van Nederland, blad 510. Eindhoven Oost*).

2 DE VEERTIEN WAARDEVOLLE CULTUURLANDSCHAPPEN (WCL) VAN PEELLAND

2.1 BOERDONKSE KAMPEN EN LIESHOUTSE HEIDE. RELICT VAN EEN PLEISTOCIEEN BEEKDALLANDSCHAP¹²

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

Het gebied ten noordoosten van Mariahout is met name van belang uit het oogpunt van de vroegste landschaps- en bewoningsgeschiedenis. Het gehele noordelijke gedeelte van het gebied wordt doorsneden door de Midden-Brabantse dekzandrug (fig. 7). In het zuidelijke gedeelte sluit deze aan op een oerstroombetal waarin thans de Heieindsche Loop stroomt. Hier en daar bezit de Heieindsche Loop nog een meanderend karakter. Geomorfologisch gezien vormt het stroomdal samen met de Broekkant één groot complex van overstromingsvlakten (voor uitleg: zie WCL 4). In het dekzandcomplex bevindt zich Bøllingveen dicht aan het oppervlak, dat wil zeggen tussen ongeveer 1.50 en 2.50 meter onder het huidige maaiveld. Op de meeste plaatsen is sprake van een dun weinig laagje of een laag sterk humeus zand, ingesloten in oude dekzandafzettingen. Restvoorkomens van Bøllingveen zijn in Nederland zeldzaam. Ze bevatten palynologische informatie over het toendralandschap in het Bølling-interstediaal (ca. 12.500 tot 12.000 jaar geleden), een relatief warme fase van de laatste ijstijd (het Weichselien). Bovendien kunnen ze vindplaatsen van de zogenaamde Magdaleniencultuur bevatten. Dergelijke vindplaatsen, daterend uit de periode tussen ca. 12.500 en 12.000 voor heden, zijn in de regio onder andere aangetroffen bij Griendtsveen. In een hoger niveau in de dekzandafzettingen is op enkele plaatsen in het WCL bovendien de zogenaamde Usselo-bodem waargenomen. Deze bodem werd gevormd in het Allerød-interstediaal (ca. 11.800-11.000 voor heden). Elders in Nederland, en mogelijk ook in dit WCL, bevat deze

¹² Rijks Geologische Dienst 1973, 69.

bodem vindplaatsen van de Paleolithische *Federmesser*-cultuur. In het WCL zijn -aan het oppervlak- steentijdvindplaatsen aangetroffen, maar deze zijn helaas niet gedetailleerd beschreven en geadmistreerd. Veenlaagjes en vuursteenstroomingen kunnen zich ook bevinden in afzettingen in het aangrenzende stroomdal. In dat geval kunnen ze relatief goed geconserveerd zijn. We kunnen in dit WCL derhalve waardevolle historisch-landschappelijke complexen verwachten, bestaande uit combinaties van fossiele bodemhorizonten, veenresten, dekzand-, smeltwater- en beekdalafzettingen en archeologische vindplaatsen. Indien aanwezig, bevatten deze informatie over de Laat-Pleistocene en Vroeg-Holocene ontwikkeling van het landschap in Peelland en het gebruik ervan door de vroege jager-verzamelaargemeenschappen.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: Uit het bovenstaande blijkt dat de historisch-landschappelijke waarde van dit WCL niet in de eerste plaats wordt bepaald door historisch-geografische en bouwhistorische patronen en elementen, zoals verkavelingsstructuren, maar door complexen van archeologische relictten en aardkundige waarden. Het is van belang dat deze complexen zo nauwkeurig mogelijk in kaart worden gebracht. Ze verdienen in een aantal gevallen wellicht vlakdekkende bescherming. Ruimtelijke ontwikkelingen vereisen in dit WCL daarom archeologisch vooronderzoek, en zonodig daarop volgende 'mitigerende maatregelen'. Door ingrepen af te stemmen op de aanwezigheid van archeologische vondst-complexen aan het oppervlak of de diepteligging van archeologische sites en aardkundige waarden, kan de historisch-landschappelijke betekenis van het gebied ook in de toekomst worden gewaarborgd. Specifieke aandacht dient uit te gaan naar het effect van natuurontwikkelingsprojecten, omdat deze het bodemarchief 'ongemerkt' onherstelbare schade kunnen toebrengen. Het is duidelijk dat de prioriteit in het gebied ligt bij het *beheer* van bestaande waarden, en niet bij reconstructie en herstel.
- Algemeen: De toeristisch-recreatieve waarde van de landschapsgechiedenis is hier op het eerste gezicht beperkt. Het archeologisch-aardkundige belang van dit landschap is voor leken immers niet of nauwelijks afleesbaar aan direct zichtbare landschapsvormen. In erfgoededucatieprogramma's kan met visualiseringstechnieken en goede publiekpresentaties echter een brug worden geslagen naar de hedendaagse gemeenschap. Voor de historische beeldvorming is dat wenselijk. Men kan zich nauwelijks een groter contrast voorstellen dan dat tussen huidige cultuurlandschap van Peelland en het toen-dralandschap dat oostelijk Brabant in het Laat-Pleistoceen bedekte.

2.2 LIESHOUT (BROEK - ACHTERBOSCH - DEENSE HOEK - 'T HOF). EEN VERSCHOLEN HOEVENLANDSCHAP UIT DE MIDDELEEUWEN¹³

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

Het gebied ten westen en zuiden van de bebouwde kom van Lieshout heeft zijn ruimtelijke hoofdstructuur -afgezien van geomorfologische processen- in hoofdzaak verkregen in de Middeleeuwen. Het gaat hier echter niet om één groot dorpterritoir. De hoofd-karakteristiek wordt daarentegen bepaald door verspreid liggende gehuchten, die ontstaan zijn uit Laat-Middeleeuwse hoeven: Achterbosch, Deen-

¹³ Hiddink 2000; 2001; Huijbers 1993; 2002; Knoop/Merkelbach 1987; Kortlang/Hakvoort 2002; Merkelbach 1989. Voorts: ARCHIS, SAS, Provincie Noord-Brabant 2000.

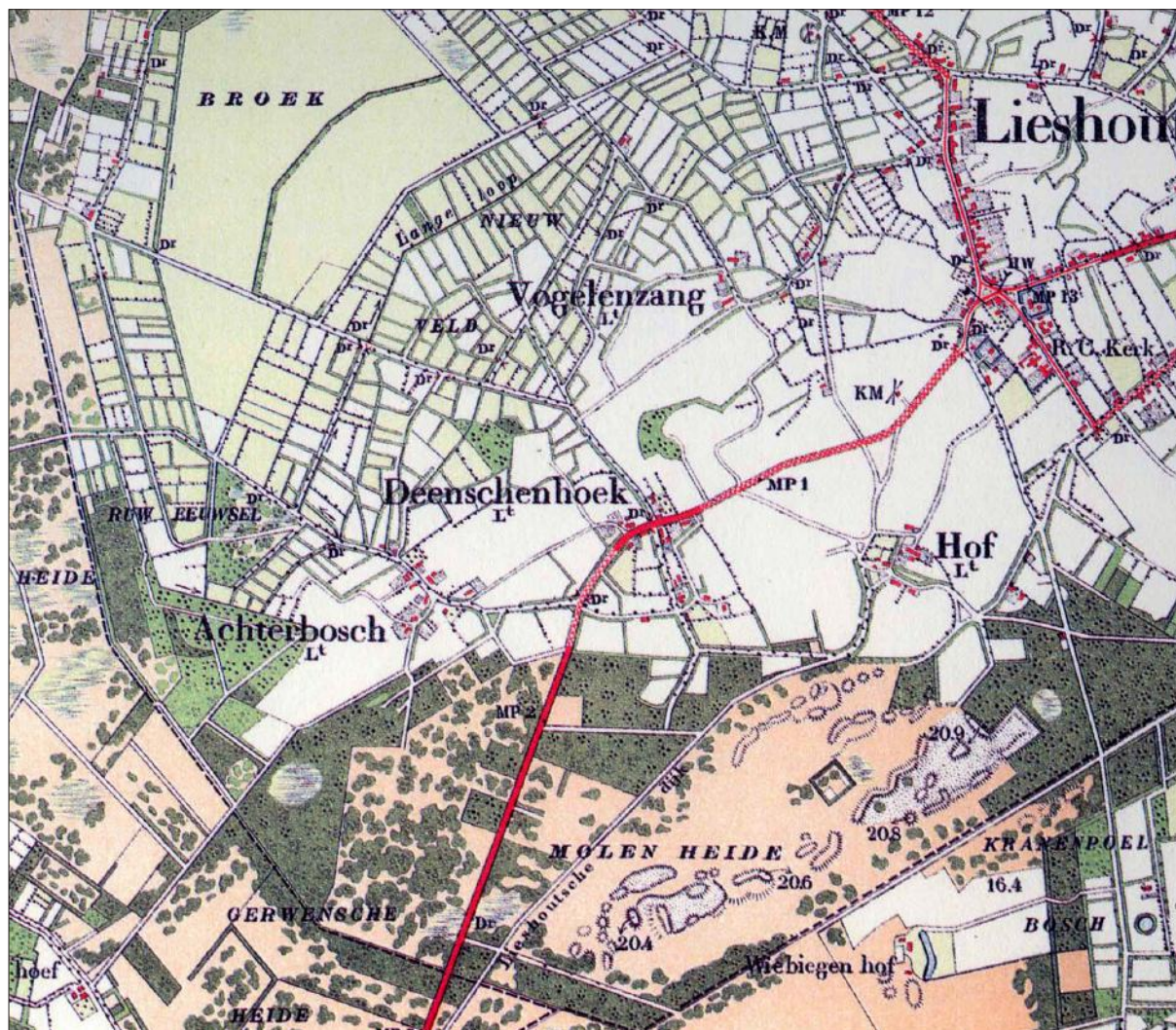

Fig. 8. Het gehuchtenlandschap ten zuiden van Lieshout rond 1900 (*Chromotopografische atlas, blad 649. Son en Bruegel*).

se Hoek en 't Hof (fig. 8). Deze hoeven behoorden toe aan de Abdij van Floreffe. Recente archeologische opgravingen bij Lieshout en Aarle-Rixtel-Strijp, uitgevoerd door de Vrije Universiteit, geven een indruk van het soort erven en boerderijen dat we ons in zo'n hoevenlandschap moeten voorstellen (fig. 9-10). Het WCL omvat dus niet alleen een opvallend nederzettingpatroon, maar -in de ondergrond- ook een archeologisch landschap dat informatie bevat over de Middeleeuwse wordingsgeschiedenis van de gehuchten. Archeologische sporen en structuren worden met name verwacht bij 't Hof, rond de voormalige kapel of kerk en onder het esdek (archeologisch monument). Het gebied ten noorden van de gehuchten is lager gelegen en vertoont een andere verkavelingsstructuur. In dat gebied ligt het gehucht Broek. Het wordt doorsneden door de 'Loop van het Bosven'. Het gaat hier om laaggelegen broekland dat in historisch-landschappelijk opzicht een geheel vormt met de hoger gelegen gehuchten. Voor een indruk van het extensieve gebruik van het broek wordt verwezen naar WCL4.

Hoewel het verkavelingspatroon in zowel het Broek als in het 'hoevenlandschap' in de afgelopen eeuwen veranderd is -vanaf ca. 1840 zelfs in sterke mate- heeft WCL2 zijn hoofdtekens nog grotendeels behouden. Bovendien komen in het gebied waardevolle historische groenstructuren voor: een oud geriefbos met hakhout op natte leemgrond bij Achterbosch, een langgerekt geriefbos met houtwallen en een oud bos met houtwallen bij Broek. Wel wordt het gebied inmiddels doorsneden door het Wilhelminakanaal.

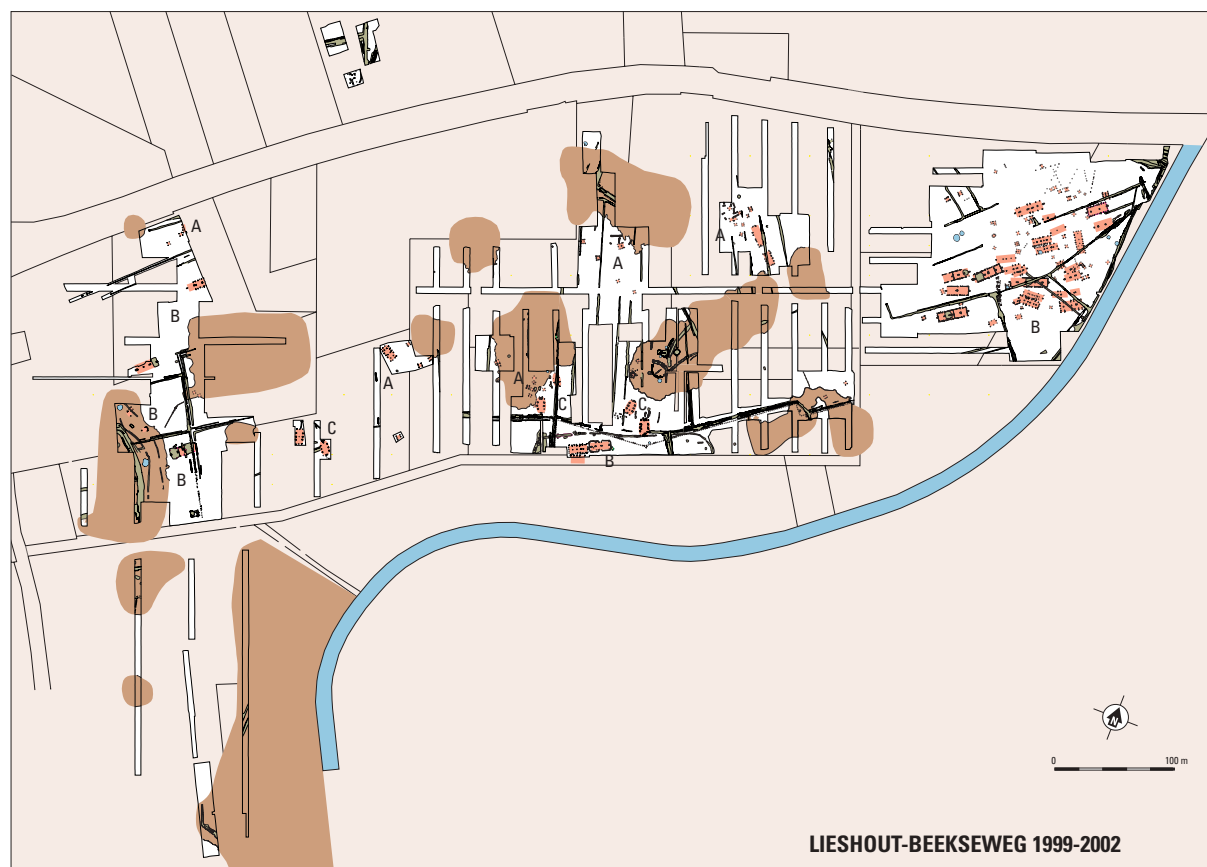

Fig. 9. Lieshout-Beekseweg. Vereenvoudigde opgravingsplattegrond (opgraving ACVU). Schaal 1:4500.

A bewoningssporen uit de IJzertijd; B inheems-Romeinse bewoning; C erven uit de Volle Middeleeuwen (de greppels in de centrale depressie stammen uit dezelfde periode, vrijwel alle andere greppels op het terrein zijn post-middeleeuwen).

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: Bij eventuele ontwikkelingen in het kader van de reconstructie zou rekening moeten worden gehouden met de hierboven beschreven karakteristiek: de relatie (en onderlinge verschillen) tussen het landschap van het Broek en dat van de hoger gelegen zone met gehuchten, de verkavelingsstructuur (maatvoering, vorm, richting) binnen deze zones, het wegenpatroon, en vooral het kleinschalige karakter van de bebouwing. Net als in WCL1 is het hier van belang dat ingrepen archeologisch worden begeleid, en dat aantasting van archeologische (met name Middeleeuwse) relict en patronen dient te worden vermeden. Om de situering van voormalige hoeven vast te stellen is aanvullend archeologisch en historisch-geografisch onderzoek nodig. In het kader van de reconstructie dient zoveel mogelijk te worden gezocht naar 'mitigerende' (archeologie-sparende) maatregelen. Zie voor de mogelijkheden van erfgoededucatie de opmerking bij WCL1.

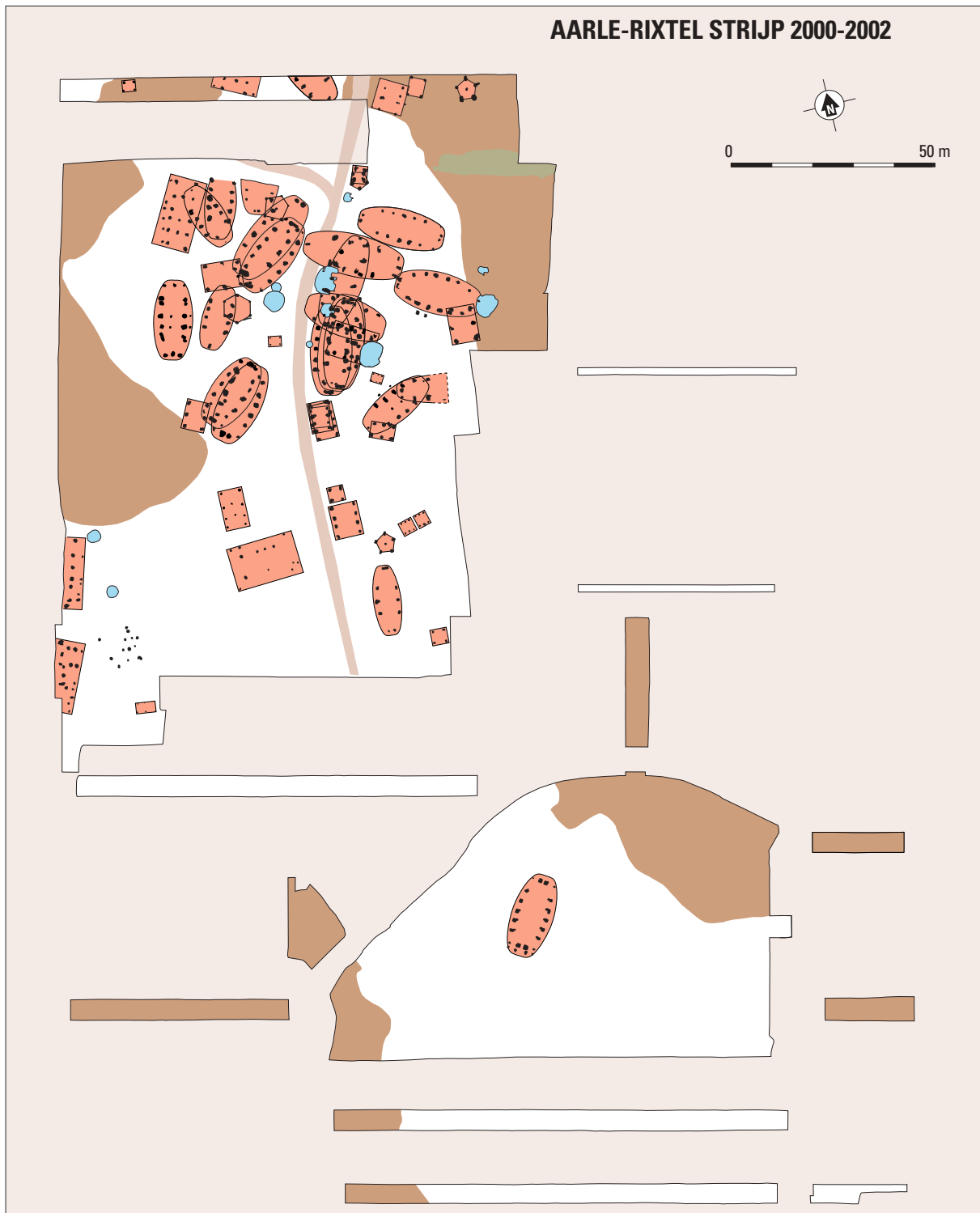

Fig. 10. Aarle-Rixtel Laag Striip. Vereenvoudigde opgravingsplattegrond van een nederzetting uit de Karolingische tijd en de Volle Middeleeuwen (opgraving ACVU). Schaal 1:1500.

2.3 AARLE-RIXTEL EN HET STROOMDAL VAN DE GOORLOOP. EEN ORGANISCH GEGROEID CULTUURLANDSCHAP MET EEN GROTE TIJDSDIEPTE¹⁴

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

Wie gelooft in de organische en langdurige ontwikkeling van cultuurlandschappen, vindt daarvan in het dorpsgebied van Aarle-Rixtel een bevestiging. Dit WCL is niet alleen aantrekkelijk vanwege het groene en besloten karakter, maar ook vanwege de historische gelaagdheid: van alle fasen in de ontwikkelingsgeschiedenis is wel iets in het landschap overgeleverd.

Dit WCL bevat de grootste dichtheid aan archeologische monumenten in de regio. Bij Strijp is recentelijk een archeologische opgraving verricht, waarbij een *curtis*-achtig complex uit de Volle Middeleeuwen werd blootgelegd (fig. 10). Andere grootschalige opgravingen zijn in het gebied echter niet uitgevoerd, zodat accentverschuivingen in de bewoning (nog) niet in kaart zijn gebracht. Dat is vanzelfsprekend ook een voordeel. Het is een indicatie dat het bodemarchief van dit WCL nog grotendeels intact is. Van het gebied is ook een historisch-geografische studie verricht.

Het gebied rond de bebouwde kom van Aarle-Rixtel wordt gevormd door oude bouwlandcomplexen met bolle akkers. Deze zijn ontstaan door geleidelijke ophoging met plaggen. Enkele akkers worden nog begrensd door steilranden, al is de karakteristieke begroeiing daarvan (houtwallen) verdwenen. De plaggen werden gestoken op de heide, en werden als droge ondergrond (met strooisel) gebruikt in de stal. Vermengd met de uitwerpselen van het vee werden ze opgebracht op het akkerland. De bolle akkers worden, net als de essen en enken in Oost- en Midden-Nederland, wel omschreven als 'archeologische schatkamers'. Daarmee wordt bedoeld op de relatief goede conservering van oude cultuurlandschaps- en bewoningsrelicten onder de plaggenbodems. Overigens moet worden opgemerkt dat de onder de bolle akkers aanwezige archeologische relicten niet representatief zijn voor het ruimte- en landgebruik van pre- en vroeghistorische gemeenschappen in het gebied. Heel andere patronen, zoals sporen van extensief landgebruik en rituele praktijken, treffen we aan in de laaggelegen, vochtige delen van het landschap, zoals de randen van vennen, moerassen en beekdalen. Tot op heden heeft het archeologisch onderzoek zich echter eenzijdig gericht op de oude oppervlakken onder de plaggenbodems. Ook de datering en opbouw van de plaggenbodems zelf is nog weinig aan bod gekomen.

De oude ontginningen en bolle akkers van Aarle-Rixtel bevatten met zekerheid hoge archeologische waarden. Dat geldt in het bijzonder voor de velden met tot de verbeelding sprekende toponiemen als Het Vagevuur, De Hel en De Hemel, maar ook voor de Hoge Akkers, de Valkendijk, Kruisshot/Geeneind en tenslotte het buurtschap Strijp en Laag Strijp ten zuiden van Aarle. Het gebied met de oude ontginningen bevat vondstcomplexen uit de Steentijd, de late prehistorie, en vooral de Romeinse tijd en de Vroege, Volle en Late Middeleeuwen. Het bijzondere van deze ontginningen bij Aarle-Rixtel is dat de verkavelingsstructuur -afgaande op de historische kaarten uit de 19de eeuw- in de afgelopen anderhalve eeuw nauwelijks is gewijzigd. De akkercomplexen hebben hier hun open karakter nog grotendeels behouden. Daardoor geeft de inrichting van het landschap hier een goede indruk van de kern van het historische dorpssterritoir, en de relatie met het daaraan grenzende beekdallandschap. We dienen echter te beseffen dat het oorspronkelijke exploitatiegebied van de dorpen Aarle en Rixtel in historische tijd veel omvangrijker is geweest. Deze dorpen maakten ook aanspraak op de buiten de grenzen van het WCL liggende heide en delen van het Broek en de Peel.

¹⁴ Box 1991a; 1991b; Box/Huijbers 1995; Coenen 1992; Huijbers 1993; 2002; Kortlang/Hakvoort 2002; Merkel-

bach 1989. Voorts: SAS; ARCHIS; Provincie Noord-Brabant 2000.

Fig. 11. Het dal van de Goorloop bij Stiphout rond 1900, met een kleinschalige verkaveling, heggen en drassige kavels in het beekdal (*Chromotopografische atlas, blad 671. Helmond*).

In het dal van de Goorloop en de Stiphoutsche Loop treffen we plaatselijk fijnmazige verkavelingen aan, die een goede afspiegeling zijn van het beekdallandschap zoals dat in het begin van de 19de eeuw nog bestond (fig. 11). Wel is het historische contrast tussen de akkers en het beekdal inmiddels vervaagd. Oorspronkelijk bestond het beekdal uit een coulissenlandschap met elzenheggen en hazelaars, en werd het landgebruik er gedomineerd door weilanden. De hooilanden in het dal van de Goorloop werden in de Late Middeleeuwen geroemd vanwege hun vruchtbaarheid. Met de toenemende rationalisering van de landbouw in de afgelopen decennia is het grondwaterpeil in de beekdalen verlaagd, zodat ook daar gronden in cultuur konden worden gebracht. Heggenlandschappen zijn er inmiddels zeldzaam, en we treffen er dezelfde rijgewassen (maïs) aan als op de hoger gelegen akkercomplexen. De Goorloop werd vanaf de 12de eeuw met de Aa verbonden door een gegraven waterloop: de Schevelingse Loop. Aan deze loop lagen in de Middeleeuwen de kerk van Rixtel (1179), de Malthezerhoeve (1214), Hoeve Vijfeijken, ter Brugghen (1312) en het Blokhuis (1437).

In het gebied ligt een aantal kasteelterreinen. Van het Gulden Huis werden in 1938 fundamenten aangetroffen bij normalisatiewerkzaamheden aan de Aa. Vanaf de Volle en Late Middeleeuwen lag in het WCL een aantal (grote) hoeven - afgezien van de reeds genoemde onder andere ook Ter Smissen, Ten Broecke en Couwenberg. Een historisch-geografisch onderzoek naar de Middeleeuwse hoeven en hun exacte locatie moet nog worden uitgevoerd. Een beelbepalend object in het gebied is het landgoed Croij (fig. 12). Kasteel Croij bestond in ieder geval al in 1452, want in een verkoopakte uit 1477 wordt dat jaar genoemd als startjaar van een hypotheek op het kasteel. Het heet dan nog 'Tgoet te Strijp'. De naam Croij is afkomstig van Jacob van Croij, proost van Maaseik en kanunnik van het St. Lambrechtskapittel van

Fig. 12. De eikenlanen bij het landgoed Croij.

Fig. 13. Het hagelkruis op de Hooge Akkers bij Aarle (foto H. Kuijpers, provincie Noord-Brabant).

Luik, die het kasteel in 1477 verwierf. In 1642 werd het kasteel gekoppeld aan de heerlijkheid Stiphout.

Het cultuurlandschap van Aarle-Rixtel is voorts waardevol vanwege het gave historische wegenpatroon. Het patroon van historische wegen is met name in en rond Aarle-Rixtel nog grotendeels intact. Op de Hoge Akkers is sprake van een kleine, webachtige structuur van historische (zand)wegen. Het gaat hier om een structuur van kerkwegen rond de voormalige kerk (1249) in de akkers. Rond de geïsoleerde kerkplaats kunnen we in de ondergrond de relictten vermoeden van een nederzetting uit de Vroege of Volle Middeleeuwen. Eén van de wegen leidt langs het bekende hagelkruis, dat als vroegste vermelding 1419 heeft (fig. 13). Helaas heeft één van de kerkwegen in de vorige eeuw het veld moeten ruimen, en is een hoek van een kruispunt inmiddels volledig overbouwd. Een soortgelijke ruimtelijke structuur van kerkwegen rond een geïsoleerde kerkplaats treffen we aan bij Geneind/Stiphout (fig. 14-15). Ook daar is de moderne bebouwing de kerkplaats inmiddels dicht genaderd.

Het WCL loopt in zuidelijke richting door tot de bebouwde kom van Helmond en de A270.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: Ingrijpende ruimtelijke ontwikkelingen zijn in cultuurhistorisch en historisch-landschapelijk oogpunt onwenselijk. Goede planologische beschermingsmaatregelen zouden getroffen moeten worden voor de bolle akkers, die anders hun reliëf en archeologische waarde dreigen te verliezen.
- Algemeen: Het grondgebruik in het beekdallandschap heeft het traditionele contrast tussen akkercomplexen en beekdallandschap onherkenbaar gemaakt. Het beekdallandschap komt zeker in aanmerking voor een grondig herstelprogramma. Dat geldt in het bijzonder voor het stroomdal van de Stiphoutsche Loop en de Goorloop tussen Croij, Stiphout en Warande (fig. 13). Hier behoeft het landschapsbeeld verbetering. Dat zou onder andere kunnen worden bereikt door herintroductie van gemengd grondgebruik: gebruik van de dalbodem als grasland en van de aangrenzende hogere gronden als akkerland. Zo'n programma zou tevens kunnen voorzien in het herstel van de besloten vegetatie in het beekdal, en de zorgvuldige cultuurhistorische onderbouwing en begeleiding van nog uit te voeren natuurontwikkelingsprojecten. Herstel kan daarnaast gericht zijn op houtwallen, erfbeplanting en andere historische groenstructuren, en uiteraard op het kleinschalige patroon van wegen. Herstel van heggen en houtwallen is met name gewenst waar het grondgebruik wordt gedomineerd door

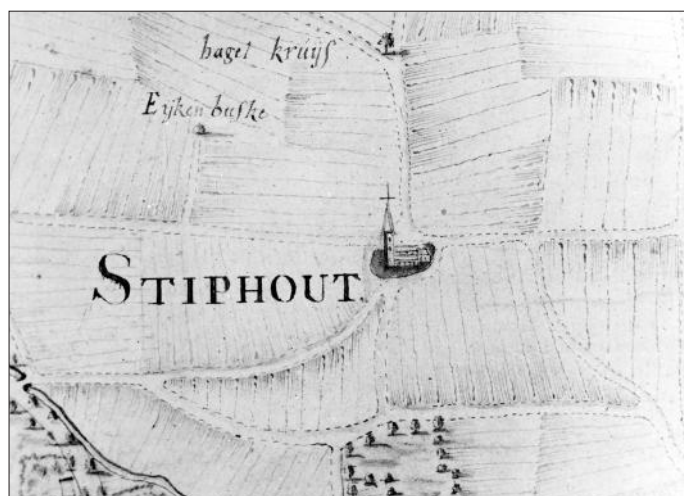

Fig. 14. De akkers bij Stiphout rond het midden van de 19de eeuw.

paardenweiden. Maatregelen in de beekdalen, zoals beekherstel en hermeandering, moeten cultuurhistorisch en archeologisch worden begeleid, ook in termen van veldonderzoek.

- Specifiek: Bescherming, herstel, ontwikkeling en toeristische ontsluiting van de voor dit gebied zo kenmerkende oude kerkterreinen, zoals bij Aarle, Rixtel en Stiphout (fig.15) zou in dit gebied prioriteit moeten hebben. Daarbij zou ook aandacht moeten worden geschonken aan het typerende patroon van de kerkwegen. Binnen dat patroon zouden in ieder geval de nog resterende zandwegen moeten worden gehandhaafd. Ook deze wegen kunnen worden hersteld.

- Specifiek: Landgoed en kasteel Croij verdienen een afzonderlijk ontwikkelingsproject, waarin - naar het voorbeeld van Asten (WCL10) - een ontwerp kan worden opgesteld voor versterking van de historisch-ruimtelijke relaties met Geeneind, Strijp en Aarle.

- Algemeen: Het WCL biedt zeer goede perspectieven voor cultuurtoeristische en recreatieve ontwikkeling. Voor educatieprogramma's over landschap, ecologie en cultuurgeschiedenis zou aansluiting kunnen worden gezocht bij de Identiteitsfabriek Zuidoost (IDZO), een samenwerkingsverband dat zich richt op de landschaps- en streekgeschiedenis van Zuidoost-Brabant. Voor cultuurtoeristische arrangementen bestaan goede, rendabele voorbeelden elders in Nederland, zoals Friesland, Drenthe en Groningen. Het WCL van Aarle-Rixtel is de omgeving bij uitstek voor een streekinformatiecentrum voor Peelland. In zo'n centrum zou bewoners en bezoekers een overzicht kunnen worden geboden van de cultuurlandschappen van Peelland, hun ontstaansgeschiedenis, hun etnologische betekenis (de rol van het landschap in de plaatselijke belevingswe-

Fig. 15. De kerktoren van Stiphout, zoals deze tot ver in de 20ste eeuw 'eenzaam' in de akkers stond (bron Streekarchief Helmond).

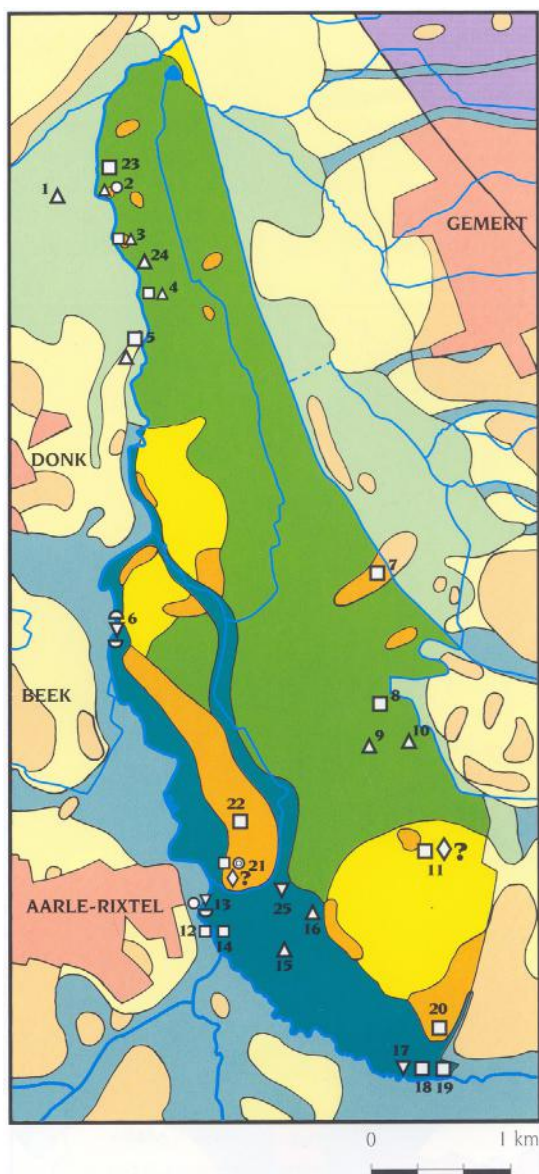

Fig. 16. De verspreiding van archeologische vindplaatsen in het Broek. Bijzonder zijn de (mogelijke) rituele deposities van stenen bijlen en bronzen objecten uit het Neolithicum en de Bronstijd. Ze markeren wellicht tevens de oude voorden door de overstromingsvlakte (naar Huijbers 1997).

Beek en ten noorden van Donk (over een dekzandrug richting Bribrake), waar in enkele gevallen ook in historische tijd nog routes door het broek liepen. Het voorkomen van prehistorische deposities maakt de Broekkant in archeologisch opzicht zeer waardevol. Nergens in Nederland is een poging gedaan om een cultuurlandschap vanwege de archeologische resten van dergelijke prehistorische, rituele activiteiten

reld) en ecologische waarde.

2.4 DE BROEKKANT EN HET BROEK. EEN OVERSTROMINGSVLAKTE MET EEN LANGE GEBRUIKSGESCHIEDENIS¹⁵

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

De overstromingsvlakte is ontstaan in de laatste ijstijd. Toen werden grote, langgerekte dekzandruggen in het stroomdal geblazen, die de afwatering van de Aa en de andere (beek)lopen bemoeilijkten. In de dalvlakte zijn in de afgelopen duizenden jaren leempakketten (en mogelijk veen) afgezet. De namen Broek en Broekkant slaan op de natte biotopen en vegetaties die hier van oudsher het aanzien van het landschap hebben bepaald (broek=moerasbos). Tot ver in de 20ste eeuw hebben de gemeenschappen die de vlakte aan weerszijden bewoonden te kampen gehad met periodieke overstromingen en wateroverlast. Dat verklaart ook het extensieve karakter van het landgebruik in het gebied. Boven het oppervlak van de stroomdalvlakte steken hier en daar dekzandkoppen (donken) uit, waarop zich mesolithische jager-verzamelaars vestigden. Die vestiging was telkens van korte duur: het landgebruik van de jager-verzamelaars werd gekenmerkt door een hoge mobiliteit en kortstondig gebruik van jacht- en basiskampen. In afzettingen van de Aa zelf komt verspreid door het hele dal (mogelijk verspoeld) archeologisch en paleontologisch materiaal voor, zoals geweifragmenten van edelhert, inclusief artefacten daarvan.

In de nieuwe steentijd (Neolithicum), Bronstijd en IJzertijd werden in de vlakte rituelen uitgevoerd, waarbij in het natte landschap bijzondere categorieën objecten (stenen bijlen, metalen voorwerpen) werden achtergelaten (fig. 16). Mogelijk concentreerden deze rituelen zich op plekken langs enkele begaanbare trajecten door het Broek, die ook de voorden door de beken met elkaar verbonden. Dat kan bijvoorbeeld opgaan voor locaties ter hoogte van Aarle-Rixtel,

¹⁵ Van den Ancker 2001; Huijbers 1993; 1998; Thelen (ed.) 1998; Timmers 2002b; 2003; Van Wetten 1996. Voorts: SAS; ARCHIS; Provincie Noord-Brabant 2000.

te beschermen. De wetenschappelijke kennis van rituele deposities en de begeleidende rituelen is nog beperkt. Traditioneel heeft –ook in de Peel– de nadruk in het archeologisch onderzoek gelegen op de nederzettingen.

Vanaf de Middeleeuwen maakt de overstromingsvlakte deel uit van de gemeynt (gemeenschappelijke gronden) van Beek, Aarle en Rixtel. De gemeynt in de Broekkant leende zich goed voor bepaalde vormen van extensief landgebruik. In de eerste plaats moeten we daarbij denken aan het gebruik als hooien weiland (voor koeien, paarden, schapen en ganzen). De graslanden waren door de lemige ondergrond en periodieke overstroming van hoge kwaliteit, beter dan de aangrenzende gemeynt van Gemert. Daarnaast leende de Broekkant zich voor leemwinning, het rapen van mest, het kappen van geriefhout en het steken van biezen ('russen'), het houden van bijen, visserij, enzovoort. Bewoning was mogelijk op de wat hoger gelegen donken. Daar treffen we kleine kampen met hoeven aan. In lager gelegen delen van de Broekkant, maar wel aan de randen, waren ook elite-woonplaatsen en kastelen gesitueerd (het Gulden Huis en Huys van Beeck, later de locatie van Kasteel Eyckenlust).

Ondanks het gemeenschappelijke gebruik zijn in de afgelopen eeuwen steeds meer percelen uitgegeven aan particulieren. In de loop van de 19de en 20ste eeuw is het areaal voor gemeenschappelijk gebruik voortdurend ingekrompen, en is het gebied in toenemende mate ontgonnen. Het landgebruik bleef echter extensief van karakter. De Broekkant speelde vanaf de Late Middeleeuwen een belangrijke rol in de lokale grenspolitiek. De Walgraaf en Snelle Loop scheidde Beek, Aarle en Rixtel enerzijds van Gemert anderzijds. Details over grensgeschillen zijn overgeleverd in historische bronnen. In de loop van de 19ste eeuw is in Broekkant ook het coulissenlandschap ontstaan: een besloten landschap met (plaatselijk) kleinschalige verkaveling, ontwateringssloten en begeleidende elzenheggen. Na de introductie van prikkeldraad werden de heggen verlaagd, zodat in feite geknotte heggen ontstonden. Het coulissenlandschap is vervolgens in de loop van de 20ste eeuw grotendeels verdwenen.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: De Broekkant is een opvallend verkaveld gebied met kwetsbare archeologie, aardkundige, historisch-landschappelijke en bouwhistorische waarden, alsmede ecologische biotopen. Ingrijpende ruimtelijke ontwikkelingen zijn in dit gebied onwenselijk. Indien uitgevoerd zonder vakkundige begeleiding kunnen waterberging, meandering en natuurontwikkeling hier schade aanrichten aan het bodemarchief. Voor ingrepen in dit WCL moet daarom een cultuurhistorische effectrapportage worden opgesteld, zodat vooraf inzicht kan worden gekregen in mogelijkheden voor bescherming/duurzaam beheer en de noodzaak van archeologisch (voor)onderzoek.
- Algemeen: Het gehele gebied leent zich goed voor kwaliteitsverbetering door herstel van historische elementen en patronen. Daarbij moet in de eerste plaats worden gedacht aan groenstructuren, zoals de vegetatie op de hogere zandkoppen in de stroomdalvlakte en houtwallen, heggen en erfbeplanting.
- Algemeen: In archeologisch, historisch en etnologisch opzicht is de Broekkant goed gedocumenteerd. Dat draagt bij aan de belevingswaarde van het gebied, en met name aan de mogelijkheden voor erfgoed- en natuureducatie.
- Specifiek: Voor het gebied langs de Snelle Loop (Walgraaf) is reeds een ontwikkelplan opgesteld: *Ontwikkeling bij de benedenloop van de Snelle Loop* (onderdeel van deelproject 2.1 Versnelde realisatie EHS). Dit ontwikkelplan is al gedeeltelijk in uitvoering genomen en omvat de volgende cultuurhistorische aspecten:
  - a) Herstel van de Dubbele Loop (Walgraaf), die ontstaan is door onderlinge twisten over de Broekkant vanaf de Middeleeuwen. Verdubbeling van de loop (zoals in de historische situatie tot 1947) vergroot de mogelijkheid van waterberging;
  - b) Herstel van een deel van het aan de Snelle Loop grenzende coulissenlandschap (heggenlandschap),

zowel aan de kant van Beek en Donk als Gemert. Daarbij kunnen afwateringsloten en/of begeleidende elzenheggen in het landschap worden teruggebracht. Deze maatregel is goed te combineren met een functie als ecologische verbindingzone. De precieze lokatie van voormalige sloten en heggen kan eventueel worden vastgesteld met behulp van archeologische proefsleuven;

- c) Herstel van een oude voorde (met vonder en grenspaal) bij Bribrake in het noorden van het WCL, dat al in 1300 wordt genoemd als grenspunt tussen Gemert en het toenmalige Aarlebeek. Omdat deze voorde mogelijk van hoge ouderdom is (zoals blijkt uit het plaatselijk voorkomen van prehistorische vindplaatsen, waaronder 'deposities'), moeten deze herstelwerkzaamheden worden voorafgegaan door archeologisch onderzoek. Het recreatieve en toeristische potentieel van de Broekkant kan door herstelmaatregelen aanzienlijk worden vergroot.

2.5 GEMERT. EEN GAAF CULTUURLANDSCHAP MET EEN OPEENVOLGING VAN OUDE ONTGINNINGS- COMPLEXEN EN 19DE/20STE-EEUWSE HEIDE-ONTGINNINGEN¹⁶

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

Het cultuurlandschap van Gemert laat een gave ruimtelijke opeenvolging zien van oude ontginningen, beginnend met Gemert en omliggende gehuchten en eindigend met jonge heideontginningen (met het ontginningsdorp Elsendorp). De verschuiving binnen het geheel van ontginningscomplexen is goed waarneembaar aan veranderingen in het verkavelingspatroon (vorm, afmetingen en richting van de kavels; wegenpatroon en bebouwing).

De oudste ontginningen treffen we aan in de omgeving van de dorpen Gemert en De Mortel. Hier is sprake van in oorsprong Middeleeuwse ontginningen die ook sinds het midden van de 19de eeuw maar weinig zijn veranderd. Het complex van oude bouwlanden tussen Gemert en De Mortel bezit nog grotendeels een open karakter. Onder de bolle akkers is naar verwachting sprake van relatief goed geconserveerde bewoningsrelicten (archeologie) uit alle perioden. Voor het ontstaan van de bolle akkers wordt verwezen naar WCL3. In de gehele zone van de oude ontginningen liggen in totaal negen archeologische meldingsgebieden. De ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van dit deel van het WCL is in historisch-geografisch opzicht goed in beeld gebracht, met name dankzij publicaties in *Gemerts Heem*. De betreffende zone kenmerkt zich tevens door een karakteristieke nederzettingsstructuur. Er is namelijk sprake van een ruimtelijke samenhang tussen het dorp Gemert en een groot aantal omliggende gehuchten, die hun eigen, historisch-gegroeide karakter altijd hebben behouden. Het gaat om de dorpen Handel en De Mortel en de gehuchten Esdonk, Deel, Doonheide, Verreheide en Wolfsbosch ten noorden van Gemert, Pandelaarse Kampen, Wijnboom, De Hoef en de Hazeldonk ten westen, en Heuvel, Boekent, Paashoef, Ren, Milschot, Tereyken en Hoogen-Aarle in het zuiden van de (voormalige) gemeente. Daaronder bevinden zich bijzondere nederzettingvormen. Milschot, Pandelaarse Kampen en Doonheide zijn gemeyntrandnederzettingen. Tereyken is een halfontwikkeld akkerdorp. Boekent (oorspronkelijk Boekhout) wordt gekenmerkt door een opvallende radiale wegenstructuur. Handel en De Mortel zijn uitgegroeid tot kleine dorpen. Milschot en Tereyken vormen, samen met Grotel bij Bakel, in cultuurlandschappelijk opzicht één geheel. Het is een kleinschalig verkaveld landschap met kampontginningen: kleine bouwlandcomplexen die telkens ontgonnen zijn vanuit één Middeleeuwse hoeve, later door erfdelingen opgesplitst. De afzonderlijke hoeven op Milschot zijn tot 1900 in stand gebleven. De bebouwing

¹⁶ Van den Ancker 2001; Lantschap & VISTA 2003; Thelen (ed.) 2001; Thissen 1993; Timmers 1994; 1995; 1998; 1999a; 1999b; 2002a; Van Wetten 1996; IJzerman 2001;

2002a; 2002b. Voorts: SAS; ARCHIS; Provincie Noord-Brabant 2000.

van de gehuchten heeft ook in de 20ste eeuw het open karakter van de ontginningen niet aangetast. De meeste gehuchten zijn, evenals Gemert zelf overigens, gelegen langs een stelsel van noord-zuid-gerichte, doorgaande routes met een hoge (vermoedelijk prehistorische) ouderdom. Een eerste route loopt vanuit Bakel -via Gemert- naar Erp en Veghel, een tweede vanuit Gemert -via Handel- naar Boekel. De eerstgenoemde route volgt in grote lijnen de Peelrandbreuk, die de laaggelegen centrale slenk (met de Broekkant) scheidt van de hooggelegen Peelhorst. Haaks op de Peelrandbreuk vinden we een heel stelsel van kleinere beken die afwateren op de beekdaloverstromingsvlakte. Ook dit stroomsysteem is van invloed geweest op de situering van de gehuchten. De benedenlopen van de beken vormden oorspronkelijk lage en natte kommen, die in historische tijd beter werden ontwaterd door rechte lopen uit te graven.

In het westen grenst het gebied met oude bouwlandcomplexen, dorpen en gehuchten aan de eerder beschreven Broekkant. Ook de Gemertse gemeynt was aldaar bedoeld voor een gebruik als wei- en hooiland, al was de bodem aan Gemertse kant minder lemig en daardoor het grasland minder voedselrijk. Tot 1940 was hier sprake van een besloten landschap ('coulissenlandschap') met elzenheggen. Deze beslotenheid is vooral in de 19de eeuw ontstaan, maar is door de na-oorlogse rationalisering van de landbouw weer grotendeels verdwenen.

Het grootste deel van het oppervlak van de oude gemeente Gemert wordt gevormd door heideontginningen uit de 19de en 20ste eeuw. Aan het einde van de 19de eeuw was het door de uitvinding van de kunstmest niet langer noodzakelijk om het bouwland te bemesten met plaggen uit de stal. Bovendien noopten internationaal-economische ontwikkelingen tot het omzetten van de 'woeste gronden' in landbouwgrond. Dat laatste proces voltrok zich ook bij Gemert.

Het uitgestrekte heideontginningslandschap bij Gemert vormt een belangrijk argument voor de ruime begrenzing van dit WCL. De reden daarvoor is drieledig. Ten eerste is de heideontginning bij Gemert een fraai voorbeeld van de grootschalige ontginning, zoals die stapsgewijs vanaf 1850 ter hand werd genomen. Ten tweede hebben de jonge ontginningen van 'zand-Nederland' in het cultuurhistorisch beleid en landschapsbeheer niet de aandacht gehad die ze vanuit het oogpunt van de landschapsgeschiedenis en economisch-sociale geschiedenis verdienen. Door de geringe aandacht zijn er in oostelijk Brabant nog maar weinig gaven voorbeelden van grote heideontginningslandschappen te vinden. Ten derde laat het buitengebied van Gemert een fraaie ruimtelijke opeenvolging zien vanuit de oude, 'middel-eeuwse' ontginningscomplexen via vroege heideontginningen naar jonge heideontginningen. Aan die *ruimtelijke* opeenvolging is dus ook een *historische* ontwikkeling afleesbaar.

De ontginning van de heide van Boekel, Gemert en Bakel is in historische en ruimtelijke zin gedetailleerd in kaart gebracht door P.H.M. Thissen. Het westelijke deel van de heideontginning van Gemert bestaat uit een typische 'boerenuitbreidingsontginning' met een nog relatief kleinschalige en onregelmatige verkavelingsstructuur. Vanaf de Oude Domptweg en de Sijpse Weg richting de Peel is sprake van grootschalige en planmatige 'landgoederenontginningen'. Daarin ligt ook het ontginningsdorp Elsendorp (fig. 17). De eerstgenoemde ontginningen vingen aan vóór 1880, de laatstgenoemde in de regel na 1920. Overigens is het van belang erop te wijzen dat het oude patroon van routes vanuit Beek, Aarle, Rixtel en Gemert (en de gehuchten) naar en dóór de Peel, grotendeels in het heideontginningslandschap werd opgenomen. Wel werden de meeste wegen rechtgetrokken. Het grootschalige en planmatige karakter van de jonge heideontginningen maakt het WCL van Gemert zo groot. Die karakteristiek kan immers alleen herkenbaar blijven binnen een groot areaal. Dat betekent overigens niet dat de cultuurhistorie hier verdere ruimtelijke ontwikkelingen in de weg zou staan (zie ook: 'ontwikkelingsrichtingen').

Een belangrijke rol was in het Gemertse landschap – althans langs de randen – weggelegd voor de grenzen, grensgeschillen en grenspolitiek. De grens met de huidige gemeente Laarbeek wordt in het noorden gevormd door de Walgraaf en de Snelle Loop. Van oudsher vormden deze de grens met de gemeynt van Beek, Aarle en Rixtel. Rond het gebruik van het broek hebben zich in het verleden vele geschillen afgespeeld, waarvan er enkele zijn doorgedrongen tot de historische bronnen. Interessant is voorts de geschiedenis van de grens tussen de oude gemeenten Gemert en Bakel. Deze grens kwam al

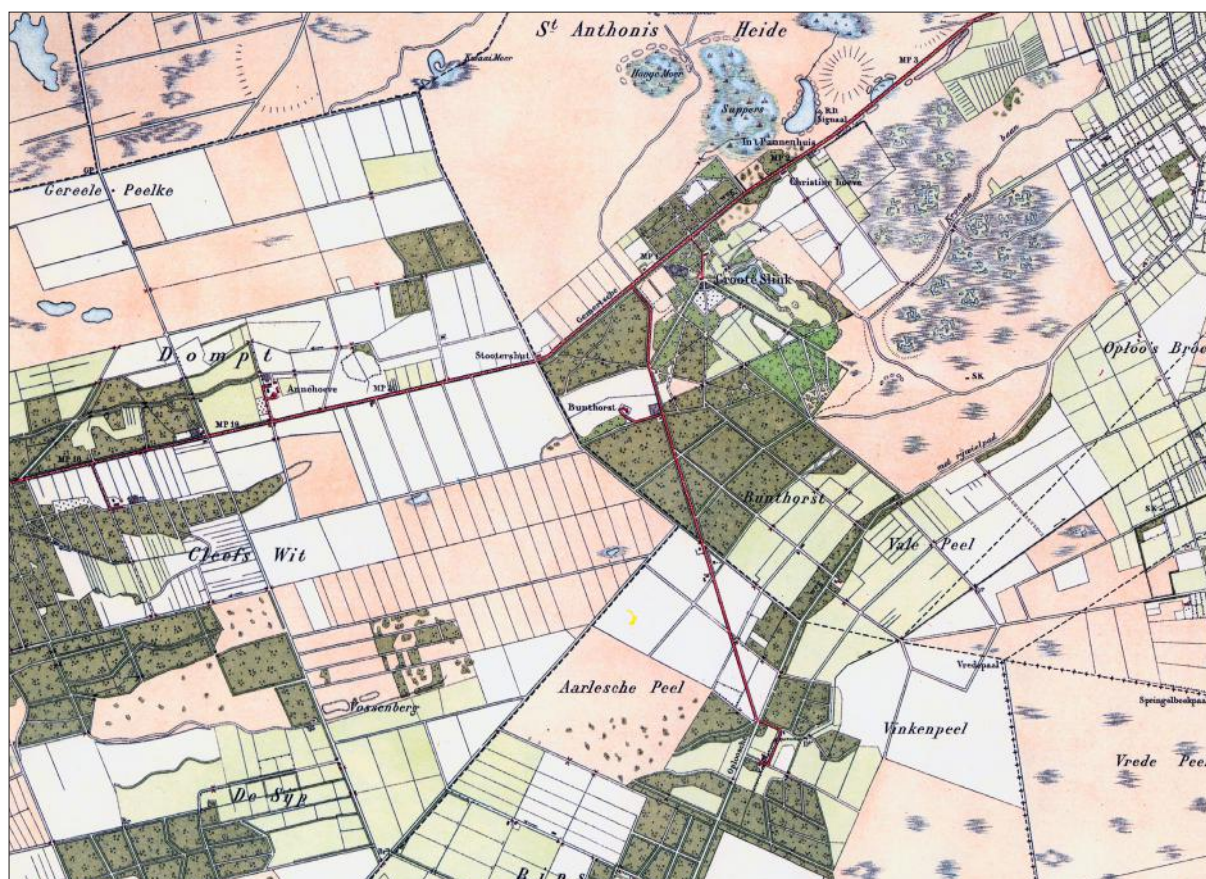

Fig. 17. De jongste heideontginningen bij Cleefs Wit, De Sijp en Rips in de gemeenten Gemert en Bakel rond 1910 (*Chromotopografische Atlas*, blad 631. Heikant).

tot stand in de Middeleeuwen en was later een belangrijke referentie bij de uitgifte van consessies voor ontginning van de (Bakelse) Peel. Langs de noordelijke grens met Boekel werd in de Middeleeuwen een landweer aangelegd. Deze landweer is in de loop der eeuwen verworven tot een waterloop, die thans de naam Landmeerse loop draagt.

Het Gemertse landschap bevat een groot aantal waardevolle aardkundige 'objecten', en daaraan gekoppelde ecologische waarden. In dit verband moet melding worden gemaakt van de randwal van Handel (een door overexploitatie ontstane stuifzandwal), het voorkomen van wijst (kwelwater) langs de Peelrandbreuk, vooral bij Handel en De Mortel, een complex van natte heideresten, vennen en een pingorüine (een randwal die in de late ijstijd werd gevormd rond een ijslens) op De Krim, en sikkelduinen (woestijnduinen uit de laatste ijstijd) bij Cleefs Wit en de Sijp (fig. 17). Bij veel van deze verschijnselen treffen we ook archeologische vindplaatsen aan, met name uit de steentijd.

In termen van ontginningsgeschiedenis en landgebruik maakte dit WCL deel uit van een groter geheel. Zo vormt het landgoederenlandschap van Gemert één geheel met de Vinkepeel en De Rips (Bakel, zie WCL 6) en De Grote Slenk in de gemeente Oploo. Ze behoren tot één heideontginning-complex. De westelijke rand van de oude gemeente Gemert maakt in landschappelijk opzicht deel uit van de Broekkant, waarvan het deel buiten de Gemertse gemeente afzonderlijk is beschreven als WCL 4.

Het gebied is met name in historisch-geografische zin goed gedocumenteerd, niet in de laatste plaats dankzij publicaties in de periodiek *Gemerts Heem* en door de eerder genoemde, gedetailleerde historisch-geografische studie van de heideontginning in het gebied door P.H.M. Thissen. Een aanvullende historisch-geografische inventarisatie is inmiddels voorgesteld, maar helaas (nog) niet gehonoreerd. Deze dient

overigens zeker nog te worden gekoppeld aan een gedetailleerde archeologische inventarisatie.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: De historisch-ruimtelijke karakteristiek van het Gemertse landschap zou op alle schaalniveaus gewaarborgd moeten blijven. Dat betekent allereerst dat de oude territoriale begrenzing van het gebied moet worden gerespecteerd en zonodig gemarkeerd: de oude gemeentegrenzen moeten herkenbaar blijven. Gelukkig heeft de grens met Bakel inmiddels een monumentale status gekregen. Ook zijn daar weer grenspalen geplaatst, al heeft de grens als zodanig uiteraard geen juridische betekenis meer. Binnen de oude gemeentegrenzen moet sprake blijven van een differentiatie tussen het oude, geleidelijk 'gegroeide' cultuurlandschap en de in kort tijdsbestek uitgevoerde jonge ontginningen. Binnen de zone met oude ontginningen geldt dat voor het onderscheid tussen het natte landschap van het Broek en de Broekkant en de ontginningen op het zand. En binnen het gebied met jongere ontginningen voor het onderscheid tussen vroege en late heideontginningen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn met name de verschillen tussen het beekdallandschap en de oude ontginningen op het zand vervaagd. Het meest kwetsbaar in dit WCL is wellicht het open karakter van de oude bouwlandcomplexen, de kleinschalige structuur van de gehuchten, het nog resterende fijnmazige verkavelingspatroon in de beekdalen, en de kleinschalige verkaveling van de kamptontginningen. Specifieke aandacht vraagt ook het patroon dat al deze schaalniveaus met elkaar verbindt: dat van de wegen en de waterlopen met hun (verschillende) groenstructuren.

- Algemeen: In het gebied zijn -gelet op de cultuurhistorie- uiteenlopende ruimtelijke ontwikkelingen mogelijk. De omvang van het WCL impliceert niet dat volgens cultuurhistorici hier een groot deel van Peelland zou moeten worden 'gemusealiseerd'. Wel is het zo dat bepaalde elementen en patronen zo gevoelig zijn voor ingrepen, dat ze eigenlijk vragen om vlakdekkende bescherming. Dat geldt nog het meest voor de oude bouwlandcomplexen met bolle akkers (en met archeologie in de ondergrond) en de verkaveling van de beekdal- en kamptontginningen. Ontwikkelingen in en rond de gehuchten moeten altijd kritisch worden gevolgd en zorgvuldig getoetst aan historische en esthetische criteria. Hun kleinschalige structuur en het feit dat ze de openheid van de akkercomplexen niet hebben aangetast, moet dan de doorslag geven. Elders in dit WCL liggen ruimtelijke ontwikkelingen echter weer voor de hand. Het buitengebied is historisch gezien een landschap dat gekenmerkt wordt door een zekere dynamiek. Veranderende (landbouw)economische behoeften waren daarbij altijd de belangrijkste factor - denk aan de heideontginningen en de ruilverkavelingen. Zeker in het oosten van dit WCL, waar de heideontginning grootschalig en rationeel is opgezet, kunnen we ons heel goed ruimtelijke aanpassingen voorstellen. Daarbij kan worden gedacht aan de nieuwvestiging van agrarische bedrijven, waarbij omvang en vormgeving van de bedrijfscomplexen zou kunnen worden aangepast aan de maatvoering van verkaveling en wegenpatroon.

- Algemeen: De reconstructie biedt voor het landschap van Gemert in veel opzichten een kans. We hebben het dan vooral over de mogelijkheid van 'herstel'. Dat geldt in dit WCL in het bijzonder voor historisch-ecologische structuren, die de potentie hebben om het Gemertse landschap weer een sterkere geleiding en grotere variatie te geven. De historische, esthetische en ecologische kwaliteit van het landschap kan plaatselijk worden verhoogd door herstel van heggen in de beekdalen, zodat weer iets tevoorschijn komt van het besloten coulissenlandschap zoals dat daar nog tot ongeveer 1940 bestond. Daarmee wordt ook iets van het (oude) contrast met de oude bouwlandcomplexen teruggehaald, zeker als het landgebruik in de beekdalen in enige mate kan worden aangepast (meer beweiding in plaats van cultuurland). Herstel van groenstructuren zou voorts kunnen worden gericht op de houtwallen rond de oude, open bouwlandcomplexen met bolle akkers, op de beplanting langs lanen en op erven, en op de kenmerkende (halfnatuurlijke) vegetaties van zandopduikingen in de beekdalen.

- Algemeen: Dit WCL biedt plaatselijk goede mogelijkheden voor de nieuwvestiging van agrarische bedrijven. Zelfs (nieuwe) intensieve veehouderij is in bepaalde van delen van dit WCL niet in strijd met de ontginnings- en landschapsgeschiedenis. Dat geldt in het bijzonder voor de grootschalig en planmatig opgezette (jongere) heideontginningen ten oosten van het dorp Handel. Nieuwvestiging van bedrijven kan hier worden benut om het lanenpatroon en de begeleidende begroeiing met eiken op te knappen. Speciale aandacht zou uit kunnen gaan naar de erfbeplanting van dergelijke vestigingen. De openheid en maatvoering dient in al deze gevallen te worden gerespecteerd. Bedrijfsomvang, nieuwbouw, erfindeling en het aantal bedrijfsgebouwen kan worden afgestemd op de verkavelingsstructuur (kavelrichting, vorm- en grootte). De historische en ruimtelijke karakteristiek van de heideontginningen dient goed herkenbaar te blijven.
- Algemeen: Voor het WCL zijn in het kader van de Pilot Gemert-Bakel al verschillende cultuurhistorische uitvoeringsplannen opgesteld, zoals het Luikenproject Gemert-Bakel, een plan voor reconstructie van de omgrachting van Middeleeuwse hoeven, een plan voor herstel van historische wegen, houtwallen, heggen en erfbeplanting, alsmede herplaatsing van grenspalen.
- Specifiek: Voor het gebied langs de Snelle Loop (Walgraaf) is een gebiedsgericht ontwikkelplan opgesteld, waarvan een drietal cultuurhistorische aspecten al bij de beschrijving van WCL 4 besproken is:
  - a) Herstel van de Dubbele Loop (Walgraaf)
  - b) Herstel van een deel van het aan de Snelle Loop grenzende coulissenlandschap (heggenlandschap), zowel aan de kant van Beek en Donk als van Gemert.
  - c) Herstel van een oude voorde (met vonder en grenspaal) bij Bribrake in het noorden van het WCL.
 Specifiek voor het gebied rond Gemert komen hier de volgende drie aspecten bij:
  - d) Reconstructie van het dubbele grachtenstelsel rond de voormalige hoeve Hazeldonk (begeleidend archeologisch onderzoek noodzakelijk).
  - e) Herstel van de zogenaamde 'Derde steeg': één van de stegen die die vanaf de Middeleeuwen naar (en deels door) het Broek liepen, en die bedoeld waren voor de ontginning van de laatste restanten van het broekgebied (later als veedriften in gebruik);
  - f) Herstel van het theehuisje op de Hulst, in het verleden in gebruik bij Gemertse notabelen die voor hun rust een bezoek wensten te brengen aan het gebied bij de samenvloeiing van Snelle Loop en Aa.
- Specifiek: Herstel van het natuurlijke verloop van de Esper Loop en de noordelijke tak van de Snelle Loop bij De Mortel. Reconstructie van de waterlopen dient te worden gebaseerd op historisch onderzoek. Een cultuurhistorische effectrapportage en archeologische begeleiding van de werkzaamheden zijn tevens gewenst in het kader van de uitvoering.
- Specifiek: Herstel van een aantal bij de ruilverkaveling verdwenen wegen in De Mortelse Peel is wenselijk om het ontginningspatroon van dat gebied weer goed herkenbaar te maken in het landschap.
- Specifiek: Voor recreatie en erfgoededucatie biedt dit WCL talloze mogelijkheden. Eén van de thema's die zich leent voor cultuurtoeristische ontwikkeling is het religieuze gebruik van het wegenpatroon in het verleden. Daarbij kan worden gedacht aan de locatie van prehistorische en vroeg-historische rituele praktijken langs voordelen en routes door natte zones in het landschap (rituele deposities), maar ook aan het gebruik en de betekenis van kerkwegen en van de pelgrims- en processieroute naar het heiligdom te Handel (het processiepark). De rol van 'grenspolitiek' in het Gemertse landschap kwam al ter sprake. Ook dit thema leent zich goed voor erfgoededucatieprogramma's.

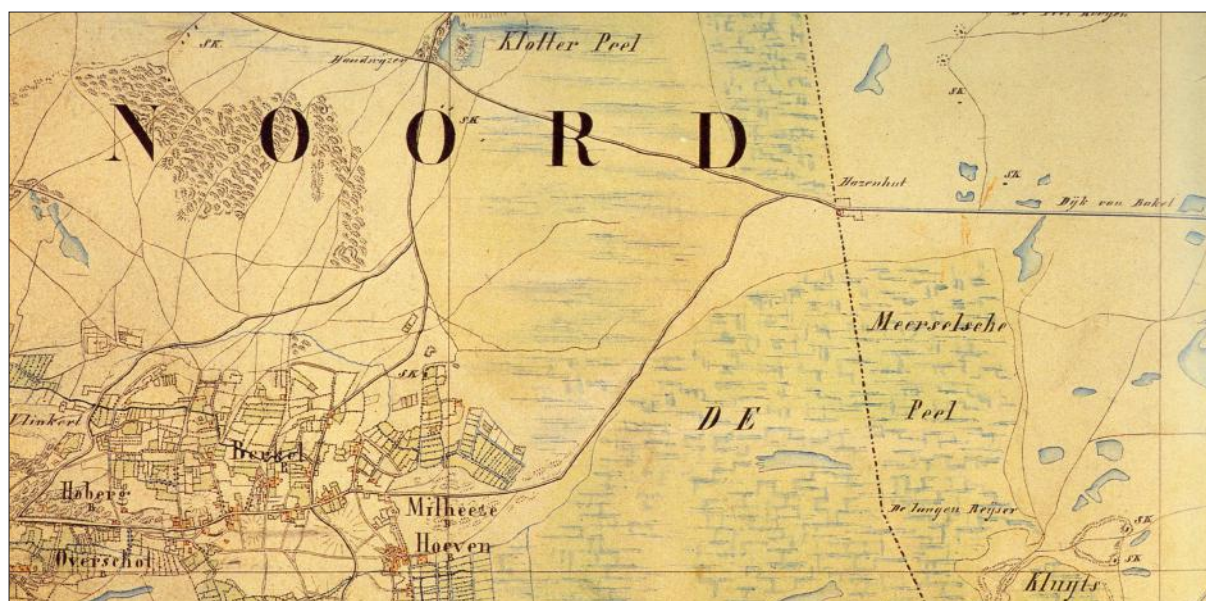

Fig. 18. De doorgaande route van Bakel (via Milheeze door de Peel) naar Merselo, rond 1850 (*Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, blad 52-I*).

2.6 BAKEL - MILHEEZE. DE LANGE-TERMIJNGESCHIEDENIS VAN EEN LANDSCHAP LANGS EEN (PRE)HISTORISCHE ROUTE¹⁷

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

In veel opzichten is het gebied rond Bakel en Milheeze een variant op het WCL van Gemert. Ook daar kunnen we een ruimtelijke opeenvolging zien van oude naar jonge ontginningslandschappen. Deze twee WCL's mogen echter in geen geval als inwisselbaar worden beschouwd. De 'as' van het WCL Bakel-Milheeze wordt gevormd door een vermoedelijk zeer oude, doorgaande route over een brede dekzandrug, waarop we bijzondere geologische, ecologische, historisch-geografische en archeologische fenomenen aantreffen. Direct ten zuiden wordt dat complex begrensd door een beekdal (zie WCL 7). Ten noorden van de dekzandrug ligt voorts een heideontginning, die een grote verscheidenheid aan ontginningstypen omvat. Daardoor is ook bij Bakel en Milheeze sprake van een opvallend contrast tussen een oud, geleidelijk 'gegroeid' landschap enerzijds en een relatief jong, in een korte tijd 'vormgegeven' landschap anderzijds.

De doorgaande route is wellicht één van de belangrijkste en oudste van Peelland (fig. 18). Ze volgt een complex van dekzandruggen van Bakel naar Milheeze, en buigt vandaar af naar het noordoosten (parallel aan de Peeldijk). Tussen Schutsboom en Groesvlaas is het tracé niet eenduidig. Hier is sprake van een bundeling van routes. Het oostelijke deel van de route valt samen met de rand van een oud Maasteras. Bij de 'Hazenhut' volgt de route een min of meer rechte lijn -over de Bakelse Dijk- dwars door de Peel naar Merselo. Naar het westen splitst de route zich, en verbindt ze Bakel met Helmond enerzijds,

¹⁷ Van den Ancker 2001; Lantschap & VISTA 2003; Thissen 1993; Timmers 2002a; Van Wetten 1996. Voorts: ARCHIS; SAS; Provincie Noord-Brabant 2000.

Fig. 19. Een bolle akker nabij Bakel (foto H. Kuijpers, provincie Noord-Brabant).

gesitueerd ten westen en zuiden van Bakel en rondom Milheeze. De oudste daarvan zijn laat-paleolithische vondstcomplexen (relicten van kampementen van jager-verzamelaars uit de oude steentijd). Ook treffen we langs de route oude ontginningen aan. Het is niet gewaagd om te veronderstellen dat de route al in gebruik was in de prehistorie. Nog afgezien van het voorkomen van prehistorische vondsten en vondstcomplexen langs de route, is daar een geomorfologisch argument voor. Het complex van dekzandruggen is één van de weinige natuurlijke verbindingen door de Peel in oostelijke richting. Overigens zal de route in de loop van de geschiedenis niet altijd exact hetzelfde traject hebben gevolgd. Van premoderne routes is bekend dat ze nogal eens werden verplaatst, omdat het intensieve gebruik -met het ontbreken van goede wegverharding- vaak leidde tot een verslechtering van de begaanbaarheid. Bij het kruispunt van de doorgaande routes, te Bakel, werd al vroeg een kapel of kerk gebouwd. Van een kerk te Bakel wordt namelijk al melding gemaakt in akten van het klooster Echternach uit het begin van de 8ste eeuw. Het is mogelijk dat deze kerk door Willibrord zelf werd gesticht.

Langs de route liggen enkele oude bouwlandcomplexen (fig. 19). Deze bevatten zeer goede voorbeelden van bolle akkers, ontstaan door geleidelijke ophoging van het bouwland met plaggen. Deze bouwlandcomplexen bevatten hoge archeologische waarden. Sinds het midden van de 19de eeuw is het verkavelingspatroon van de oude ontginningen ten westen en vooral ten zuiden van Bakel, alsmede rond Milheeze, niet wezenlijk veranderd. Maar ook ten noorden van Bakel, op Geneineind, is de verkaveling nog grotendeels intact. Bij Geneineind, Nuyeneind en Benthem komen plaatselijk holle wegen voor, die in het Zuid-Nederlandse zandlandschap (anders dan in het lössgebied) een zeldzame verschijning zijn. Ze worden door steilranden gescheiden van de aangrenzende akkers. Waarschijnlijk zijn de holle wegen hier ontstaan door afplaggen, terwijl de akkers juist met de plaggen werden opgehoogd. De steilranden waren oorspronkelijk voorzien van houtwallen, die het op de akkers vasthielden. Ook andere onderdelen van het historische wegenpatroon in dit WCL zijn cultuurhistorisch waardevol. In het verstuiwingsgebied tussen Bakel en Geneineind en Nuyeneind zijn bijvoorbeeld nog historische kerkepaden aanwezig (fig. 20).

Overall langs de oude route treffen we opvallende aardkundige fenomenen aan. Iets ten noordoosten van Bakel ligt een sikkelduin of 'barchaan', opgestoven tijdens de laatste ijstijd. Het duin bezit thans een hoogte van 6 meter (!), maar heeft deze vooral te danken aan latere overstuiving in de moderne tijd. Ten zuiden van de weg, bij Roessel, liggen leemkuilen waar in het verleden bouw materiaal werd gewonnen.

en Aarle-Rixtel en Lieshout anderzijds. Iets ten westen van Bakel, ter hoogte van het gehucht Benthem, kruist de route een eerder -bij WCL 5 (Gemert)-beschreven noord-zuidroute. Het historische verloop daarvan is in WCL 6 niet meer goed te vervolgen op basis van het huidige wegen- en stratenpatroon, al zijn delen ervan 'overgeleverd' in de verkavelingsstructuur. De oost-westroute is nog wel goed herkenbaar, al heeft ook deze in de afgelopen anderhalve eeuw (met de heideontginningen) wijzigingen ondergaan.

Niet toevallig ligt aan weerszijden van de oude route een groot aantal archeologisch-waardevolle terreinen (waaronder meldingsgebieden en wettelijk beschermde monumenten). Deze zijn met name

Fig. 20. Een historisch kerkepad in het verstuiwingsgebied tussen Bakel, Geneineind en Nuyeneind (foto ter beschikking gesteld door J. Timmers)

Iets verder naar het oosten, iets voor Milheeze, kruist de weg een van de drie hoofdbreuken van de Peelrandbreuk. Kenmerkend voor de peelrandbreuk is het optreden van 'wijst' (kwelwater) langs de oostrand. De Peeldijk volgt, zoals gezegd, de rand van een oud terras van de Maas. Ter hoogte van de Oude Bakel-sedijk loopt de route parallel aan een restant van het heideveld, waaronder ook archeologische vindplaatsen schuilgaan.

Vanaf de oude ontginningcomplexen naar het noorden strekt zich een heideontginning uit, die een ruimtelijke opeenvolging laat zien van verschillende ontginningstypen. Op de oude akkercomplexen sluit een zone aan - de Geneineindse Velden- met zogenaamde

boeren-uitbreidingsontginningen. Deze ontginningen werden uitgevoerd in de periode 1850-1920 (met een nadruk op 1880-1900), en worden gekenmerkt door een afwisseling van regelmatige en onregelmatige vormen en dunne, verspreide bebouwing. In het gebiedje tussen de Peeldijk en de Hutten en Kuikenvlaas is sprake van keuterontginningen. Met deze kleinschalige en onregelmatige ontginning door keuterboeren was al een voorzichtig begin gemaakt in 1837-38. De geassocieerde bebouwing aan keuterboerderijen en arbeiderswoningen is dicht. Daarop volgt tot aan de Wal een gemeentehedebebossing uit de jaren '30 van de 20ste eeuw (eenzijdig grondgebruik met één hoofd houtsoort; geen bebouwing), en vervolgens tot aan de Wijtvlietlaan en de Hazenhutsedijk enkele landgoederenontginningen uit de periode 1890-1920 (grootschalige ontginningen met dennenbos en verspreide bewoning van grote boerderijen en landhuizen), waaronder de bekende Stippelberg. Ten zuidoosten van deze laatste ontginningen bleef een heiderest gespaard. Tussen de Hazenhutsedijk en de Van de Wildenberglaan en de Nooijenlaan wordt de opeenvolging voortgezet met een planmatige boerenontginning (regelmatige ontginning met verspreide boerderijen en ontginningsdorpen) uit de periode 1920-1940 (de voormalige Jodenpeel). En in het noorden van de voormalige gemeente Bakel eindigt de sequentie weer met landgoederenontginningen (onder andere de Vinkenpeel), waarin ook het ontginningsdorp De Rips werd gesticht. Ook bij Bakel vinden we dus een fraaie ruimtelijke én chronologische opeenvolging van heideontginningstypen terug. Bij Bakel is deze echter nog complexer en gevarieerder dan bij Gemert. Minder duidelijk treedt in het Bakelse gebied echter de toenemende schaalvergroting en rationalisering van de ontginningsstructuur naar voren. De verkavelingsstructuur van met name de boerenuitbreidingsontginningen van de Geneineindse Velden is met de ruilverkavelingen gewijzigd. Hier werd een aanzienlijke kavelvergroting doorgevoerd.

In de heideontginningen van Bakel liggen enkele bijzondere aardkundige waarden. Het vermelden waard is de Klotterpeel, waar veen (klot), te gebruiken als brandstof, uit het ven werd gestoken. Op de Stippelberg ligt een groot aantal stuifzandheuvelds. Het stuifzand, afkomstig van de overbeweide heide, kwam hier 'tot rust' tegen de Peelrandbreuk.

Eerder is al opgemerkt dat het landgoederenlandschap van Gemert (WCL 5) en Bakel één geheel vormt met dat van de aangrenzende gemeente Oploo.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: Net als in het geval van WCL5 sluit de historische en ruimtelijke karaktersitiek van delen

van dit WCL de nieuwvestiging van agrarische bedrijven niet uit. Ook hier geldt dat met name voor de jongere heideontginningen in het noorden van het WCL. Nieuwvestiging kan worden benut voor herstel van het lanenpatroon (met begeleidende eikenbeplanting), en kan tevens worden gekoppeld aan erfbeplanting naar historisch voorbeeld. Op een kleinere schaal kan worden gedacht aan boomteelt in de zones met 20ste-eeuwse landgoederenontginningen.

- Algemeen: Het WCL van Bakel-Milheeze biedt goede perspectieven voor toerisme en recreatie. Programma's voor toeristisch-recreatieve ontsluiting van de landschapsgeschiedenis kunnen daaraan een actieve bijdrage leveren. Een voordeel van dit WCL is dat de geschiedenis hier zo manifest in het landschap aanwezig is. Daardoor is het voor leken goed herkenbaar en beleefbaar.
- Algemeen: Wat ruimtelijke ontwikkelingen betreft, geldt voor dit gebied in grote lijnen hetzelfde als voor Gemert. De aard van de ruimtelijke ontwikkelingen in het verleden staat verdere ruimtelijke aanpassingen geenszins in de weg. Ook in Bakel dragen de heideontginningen deels een grootschalig karakter, waardoor nieuwvestiging van agrarische bedrijven of andere ontwikkelingen zich plaatselijk goed naar het bestaande landschap kunnen voegen.
- Algemeen: Natuurontwikkelingsprojecten rond de vennen in dit WCL kunnen plaatselijk de ecologische kwaliteit en belevingswaarde verhogen. Ze mogen echter niet ten koste gaan van archeologische waarden (bijvoorbeeld door ongebeleid plaggen) of paleoecologische waarden (door opschooning).
- Algemeen: Extra aandacht verdienen de bolle akkers in dit gebied. Hun kenmerkende reliëf, verkalving en archeologische inhoud is al te vaak het slachtoffer geworden van woningbouw, uitbreiding van agrarische bedrijven en rationalisering van de landbouw. Hier is een versterking van beschermingsmaatregelen op haar plaats.
- Algemeen/specifiek: Door Lantschap en Vista is een plan opgesteld om het contrast tussen de hoge en lage delen van het landschap weer terug te brengen. Dat geldt met name voor het gebied rond Geneineind. Dat onderscheid is vanaf de Tweede Wereldoorlog vervaagd door aanpassingen in de landbouw, zoals een verbeterde ontwatering van bodems en rationalisering van het landgebruik in de beekdalen. Daardoor heeft het coulissenlandschap, met een oorspronkelijk gebruik als wei- en hooiland, plaatsgemaakt voor open akkerland (met onder andere rijgewassen, zoals maïs). Omgekeerd zijn in de 20ste eeuw de -oorspronkelijk open- bouwlanden in gebruik genomen als grasland, en kregen deze een meer besloten karakter door bosjes, wegbeplanting en bebouwing met nieuwe erfbeplanting. De historische contrasten binnen dit WCL zijn daardoor niet meer goed 'leesbaar', maar zouden door herstelmaatregelen en aanpassingen van agrarisch grondgebruik weer enigszins kunnen worden teruggebracht. Op een hoger ruimtelijk schaalniveau geldt hetzelfde voor het onderscheid tussen de vochtige (maar relatief hooggelegen) gronden ten oosten van de Peelrandbreuk, en de droge (maar laaggelegen) gronden ten westen daarvan.
- Specifiek: Bijzondere aandacht in dit WCL verdient het historisch-gegroeide wegenpatroon en begeleidende cultuurhistorische waarden, zoals groenstructuren. Het historische wegenpatroon bezit een 'robuust' karakter, zodat dit patroon zichzelf bij verdere ruimtelijke ontwikkeling goed zou kunnen handhaven. Er zijn echter uitzonderingen. Onderdelen als de holle wegen tussen de oude bouwlanden en kerkepaden door de stuifzandcomplexen, zijn kwetsbaar. Deze verdienen bescherming en herstel. Dat herstel dient met name te zijn gericht op de steilwanden langs holle wegen bij Geneineind, Nuyeneind en Benthem, die weer zouden kunnen worden voorzien van de beschermende begroei-

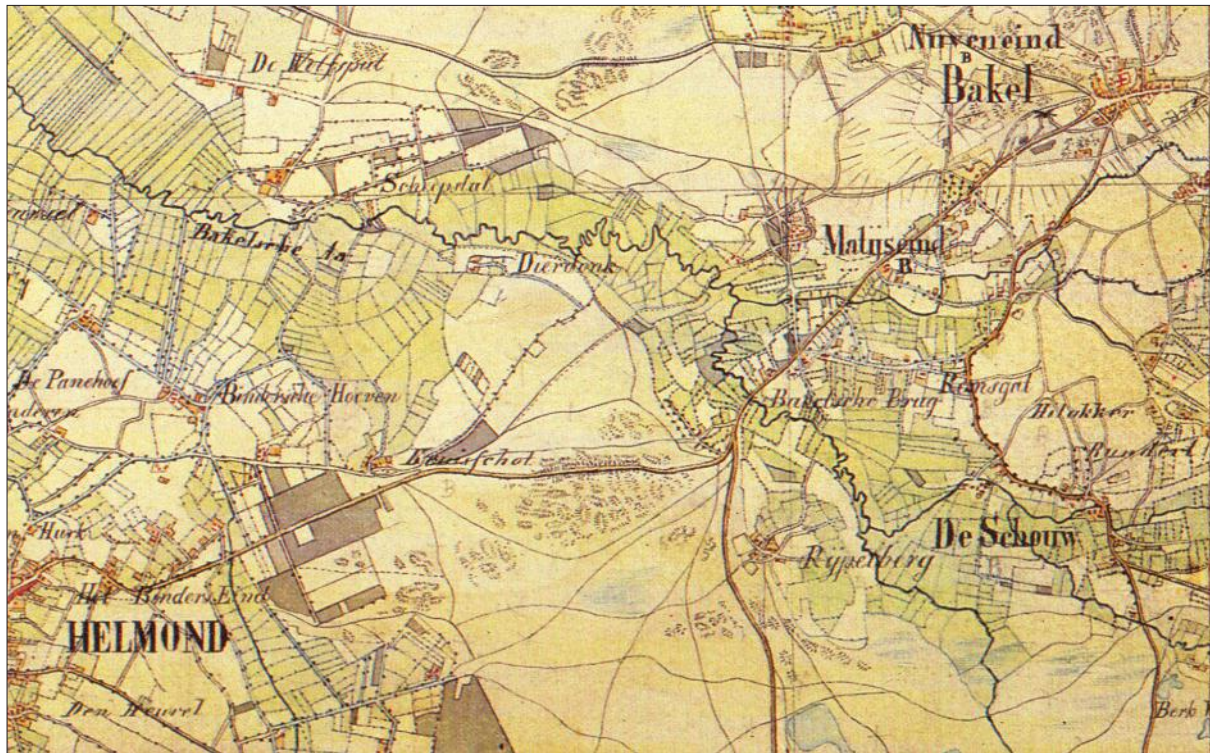

Fig. 21. De Kaweische Loop rond 1850 (*Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*, blad 51-II).

ing (houtwallen).

2.7 DE KAWEISCHE LOOP EN VLIER. DE HISTORISCH-ECOLOGISCHE ONTWIKKELING VAN TWEE STROOMDALLANDSCHAPPEN¹⁸

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

Tussen Helmond, Bakel en Deurne liggen de stroomdallandschappen van de Kaweische Loop en Vlier (fig. 21). Deze beken stromen ten noordoosten van Helmond, ter hoogte van het gehucht Schouw, samen met de Bakelse Aa. Beide stroomlandschappen bezitten hoge ecologische waarden. In het geval van de Kaweische Loop houden deze verband met de oeroude, geologisch bepaalde geleding van dit stroomdal; in het geval van de Vlier juist met de jonge gebruiksgeschiedenis van het beekdal.

Parallel aan de (pre)historische route van WCL 6 ligt het stroomdallandschap van de Kaweische Loop. De beek vormt de grens tussen de voormalige gemeente Bakel en de gemeente Deurne. Zeker langs de benedenloop van de beek kan dit landschap zonder overdrijving uniek worden genoemd voor Zuidoost-Brabant. De beek heeft langs dit traject haar natuurlijke, meanderende verloop namelijk nog gedeeltelijk behouden. De buitenoever heeft zich steil ingesneden, terwijl de binnenoever vlak is. Dit patroon heeft geresulteerd in een grote afwisseling van biotopen (met onder meer nestmogelijkheden voor ijsvogel en oeverzwaluw in de steile oevers). Het verkavelingspatroon is weinig veranderd in de afgelopen anderhalve eeuw, al is het besloten karakter van de begroeiing grotendeels verloren gegaan. In het beekdal kunnen we bijzondere aardkundige, paleoecologische en archeologische waarden verwachten, zoals veen-

¹⁸ Van den Ancker 2001; Beijers/ Koolen (eds) 1996.

Voorts: SAS; ARCHIS; Provincie Noord-Brabant 2000.

Fig. 22. Het Vliedalen met hoeven en gehuchten rond 1850 (*Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*, blad 51-II/IV en 52-I/III).

resten met een hoge ouderdom (net als in het dal van de Bakelse Aa) en rituele deposities uit de pre-historie. Het beekdal bezit echter ook architectuurhistorische en historisch-stedebouwkundige waarden. Bij de voormalige watermolen op de Molenhof lag de hoeve Ter Crommer Aa, die uitgroeide tot een gehucht aan weerszijden van de beek. Hetzelfde gebeurde in het geval van de Schout (oorspronkelijk goed Ter Schaut), dat zich door erfsplitsingen in twee delen ontwikkelde, één deel in Deurne en het andere in Bakel.

Ten zuiden van de Kawesche Loop ligt het beekdal van de Vlier (fig. 22). Dit kleine beekdallandschap heeft een besloten karakter, hetgeen grotendeels een gevolg is van de groenstructuren die in het begin van de 20ste eeuw zijn aangeplant. Tussen 1906 en ongeveer 1940 zijn langs de beekdalrand perceelsrandbegroeiingen ontstaan, door aanplant van onder andere zomereiken, Amerikaanse eiken, Amerikaanse vogelkers, Hollandse lindebomen en berken. Deze begroeiingen vinden we langs de randen van erven en akkers, met name bij Molenhof en Klein Bruggen. Ten noorden van Groot Bruggen, tussen het dal van de Kawesche Loop en dat van de Vlier, ligt een opvallend hoefijzervormig bos rond open grasland. Dit bos is aangeplant in 1920. De begroeiing bestaat onder andere uit zomereik, berk, wilde kamperfoelie, Amerikaanse eik, krentebomen en Amerikaanse vogelkers. Ook verder naar het oosten treffen we, voornamelijk langs de zuidelijke oever van de Vlier, historische groenstructuren uit de eerste helft van de 20ste eeuw aan. Het WCL eindigt in het oosten in de bebouwde kom van Deurne, en wel bij een waardevol bouwhistorisch en historisch-stedebouwkundig complex: de kastelenbuurt. Deze bestaat uit de ruïne van het Groot Kasteel (ca. 1460; verschillende verbouwingen in de 16de, 17de en 20ste

eeuw; ruïne sinds 1944), het Klein Kasteel (1300-1400; met verbouwingen uit onder andere 1600-1700), een dinghuis (1500-1600), een watermolen (1631) en een kortgevelboerderij (1804). Het complex ligt in een historische groenstructuur: een ruim park dat doorsneden wordt door een grachtenpatroon en de Vlier.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: Vanzelfsprekend lenen juist historische groenstructuren zich voor ontwikkeling en herstel. In dat laatste geval valt weer te denken aan reconstructie van het besloten karakter van delen van de beekdallandschappen door herstel een aanplant van elzenheggen, en gebruik van grasland waar nu sprake is van akkerland. Laanbeplantingen en hakhoutwallen kunnen worden hersteld, aangevuld of aangebracht ter versterking van oude wegenstructuren, maar dienen het contrast tussen beekdal en hogere gronden niet verder te reduceren.
- Algemeen: Het gehele stroomdallandschap van de Kaweische Loop kan in zowel archeologisch, historisch-geografisch als ecologisch opzicht snel aan kwaliteit verliezen, ook bij ogenschijnlijk kleine ingrepen. Natuurontwikkelingsprojecten zouden hier gebaseerd moeten worden op landschapshistorisch en historisch-ecologisch onderzoek. Uitvoering van dergelijke projecten dient archeologisch zorgvuldig te worden voorbereid en begeleid. Met name nieuwe meandering kan archeologische vindplaatsen aantasten of vernietigen. Hetzelfde geldt bij een bestemming als waterbergingsgebied – al of niet in combinatie met natuurontwikkeling.
- Specifiek: Herstel van de samenhang tussen bebouwing en nederzettingvormen aan weerszijden van de beekloop. De relatie tussen ‘opgesplitste’ bebouwingsstructuren, zoals bij De Schouw en de Molenhof, kan worden versterkt door herstel van het historische wegenpatroon of aanleg van nieuwe lokale wegen. Voor herstel komt ook de oude bruglocatie bij Kerkeind in aanmerking. Bij de Molenhof kan worden gedacht aan herstel van het wiel.

2.8 VLIERDEN EN HET STROOMDAL VAN DE ASTENSE AA¹⁹

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

Het stroomdallandschap van de Astense Aa, tussen Liessel en Oostappen, is weer om een heel andere reden geselecteerd dan die van de Heieindsche Loop en de Broekkant. Langs de Astense Aa heeft het cultuurlandschap in grote trekken zijn vorm en ruimtelijke structuur verkregen in de (Vroege of Volle) Middeleeuwen. Het occupatiepatroon in het beekdal bestaat uit een reeks gehuchten (onder meer Voorste Beersdonk, Belgeren, Esp en Baarschot), waarvan Vlierden de belangrijkste is. Net als bij WCL2 zijn deze gehuchten ontstaan uit een Middeleeuws hoevenlandschap. Historisch goed gedocumenteerd zijn onder andere de gehuchten (en voormalige hoeven) Leensel (1326: *Lentsel*), Vorst (1381: *die hoeffve genaemt Vorst*), Ruth (1326: *den moelen geheyten Rieth*), Voorste Beersdonk (1340: *ex bonis ter Beersdonc*), Belgeren (1393: *tgoet tot Beirgelen*) en Baarschot (1381: *ex prato in die Berscot*). Deze gehuchten bezitten zonder uitzondering hoge archeologische, architectuurhistorische en historisch-stedebouwkundige waarden. Uit historische bronnen is bekend dat in dit beekdallandschap zowel de abdij van Echternach, de abdij van Binderen, de hertogen van Brabant als verschillende lokale heren (onder andere van Helmond, Asten

¹⁹ Beijers/ Koolen (eds) 1996. Voorts: SAS; ARCHIS; Provincie Noord-Brabant 2000.

en Rixtel) bezittingen hadden. Deze bezittingen clusterden rond Vlierden. Dat geldt in het bijzonder voor de goederen van Echternach en de hertogelijke goederen. Bij onderzoek is rondom het oude kerkhof (Oude Torenweg) en ter plaatse van de oude Dorpsakker vroeg-Middeleeuws materiaal gevonden. Hier wordt rekening gehouden met een vroeg-middeleeuwse nederzetting van het type Dommelen 'onder' en rond de geïsoleerde kapel, die in 1902 werd gesloopt.

De gehuchten in het stroomdal hebben hun kleinschalige karakter in de 20ste eeuw behouden. Vanuit Vlierden vertakt zich volgens een webachtige structuur een patroon van historische wegen, die in verschillende richtingen de aangrenzende beekdalen doorkruisen. In deze beekdalen, nabij voormalige voordes en bruggen, moet rekening worden gehouden met bijzondere archeologische vondstcomplexen. Langs de wegen is het historische bebouwingspatroon in de afgelopen twee eeuwen weinig veranderd. Direct ten zuiden van Vlierden ligt een historische molenbiotoop en een complex van oude bouwlanden ('bolle akkers') met een hoge archeologische verwachting.

De Astense Aa vertoont ter hoogte van de Pannenhoef nog steeds een meanderend verloop. Voor het gehele stroomdallandschap geldt dat de verkavelingspatronen in de loop van de 19de en 20ste eeuw weinig tot matig zijn veranderd. Dat geldt met name voor de percellering in de dalbodem. Verspreid in het gebied is sprake van historische groenstructuren (hakhout). Aan het einde van de 19de eeuw werden de heide en zandverstuivingen bij De Schattenberg door de Beelsfundatie gefixeerd met naaldhoutaanplant. In het genoemde bos bevinden zich plaatselijk echter nog heideresten. Archeologische relictten kunnen overal in het gebied worden verwacht, van resten van *Einzelhöfe* langs de beekdalranden tot (resten van) twee watermolens lang de Astense Aa, (afgedekte) deposities in de dalbodem en prehistorische vindplaatsen in de zone met naaldhoutaanplant en heideresten.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: Het stroomdallandschap van de Astense Aa is, net als het gebied rond Aarle-Rixtel, zo'n landschap dat men het liefste onveranderd zou laten. Het spreekt voor zich dat het kleinschalige karakter van het ontginnings-, occupatie- en wegenpatroon kwetsbaar is voor ruimtelijke ingrepen. Natuurbouw dient hier nauwkeurig te worden begeleid door archeologisch, historisch-geografisch en historisch-ecologisch onderzoek, maar het is nog het beste als cultuurhistorici hier ruim van te voren bij het ontwerp van natuurdoeltypen en (andere) ruimtelijke inrichtingsplannen worden betrokken. Eventueel kan worden gedacht aan de ontwikkeling van natte biotopen in en rond de (voormalige) vennen in de dalbodem.
- Specifiek: Herontwikkeling van de oude pelgrimsroute van Liessel naar Ommel via Ruth, waar nog steeds een kapelletje staat.
- Specifiek: De volgende trajecten en objecten lenen zich bij uitstek voor erfgoededucatie en toeristisch-recreatieve voorzieningen:
  - a) de (voormalige) hoeven Ruth, Vorst, Beersdonk en Baarschot, met de daaraan grenzende stuifzanden, oude bouwlanden en beekdalen;
  - b) de kapel te Vlierden;
  - c) de voormalige galgenberg op de Baarschotse heide (reconstructie of visualisering?);
  - d) de voormalige watermolen Ruth in de Berken.

2.9 DE ONTGINNINGEN BIJ LIESSEL-NEERKANT EN HET VERVENINGSLANDSCHAP VAN DE DEURNSCHE PEEL EN HELENAVEEN²⁰

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

Net als de landschappen van Gemert en Bakel-Milheeze bevat dit WCL een opvallende ruimtelijke (en chronologische) opeenvolging van ontginningen. In de westelijke zone van dit WCL is sprake van oude, in oorsprong Middeleeuwse ontginningen langs een doorgaande route vanuit Deurne naar het zuiden (fig. 23). Ten oosten van deze route gaan deze over in ontginningen van droge en natte heidelandschap-

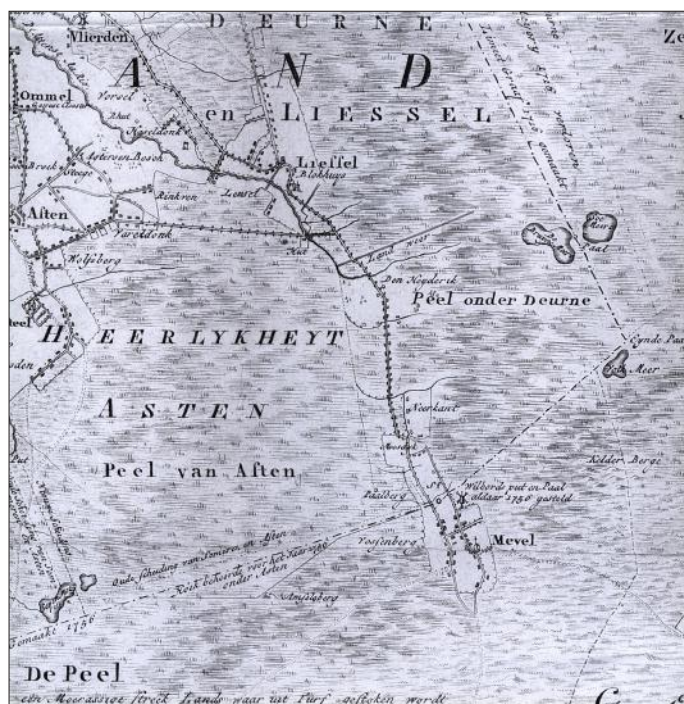

Fig. 23. De doorgaande route van Liessel via Meijel door de Peelvenen, uitsnede van de *Kaart figuratief...* van Hendrik Verhees uit 1794.

Fig. 24. Het veenrelict Deurnsche Peel (provincie Noord-Brabant).

pen uit de 19de (en 20ste) eeuw. Langs het Kanaal van Deurne begint vervolgens het 19de- en 20ste-eeuwse verveningslandschap. De veen-ontginningen verlenen het gebied binnen Peelland een bijzondere historische en landschappelijke status. Overigens wordt het verveningslandschap van Deurne en Helena-veen algemeen beschouwd als een cultuur- en natuurlandschap van nationaal belang.

De genoemde route loopt vanuit Deurne via Liessel, Heitrak en Neerkant verder naar het zuiden door de Peel. Omdat de weg richting Meijel voert, wordt ook wel gesproken van de 'Tang van Meijel'. De route volgt in grote lijnen de Peelrandbreuk en behoort ongetwijfeld tot het regionale stelsel van oudste, doorgaande routes in Peelland. De route is te vervolgen langs moderne kunstwegen; in het zuiden valt ze samen met de Keulse Baan. Aan weerszijden van de route ligt een groot aantal geassocieerde aardkundige en historisch-geografische fenomenen en archeologisch-waardevolle terreinen. De oude nederzettingen langs de huidige weg, Liessel, Heitrak en Neerkant, hebben hun lineaire patroon nog deels behouden. De aan de dorpen grenzende ontginningscomplexen hebben in de afgelopen anderhal-

²⁰ De Bont 1993; Van den Brand 1982; Van de Griendt 2002; Hollenberg/Peters 1980; Renes 1999. Voorts: SAS; ARCHIS; Provincie Noord-Brabant 2000.

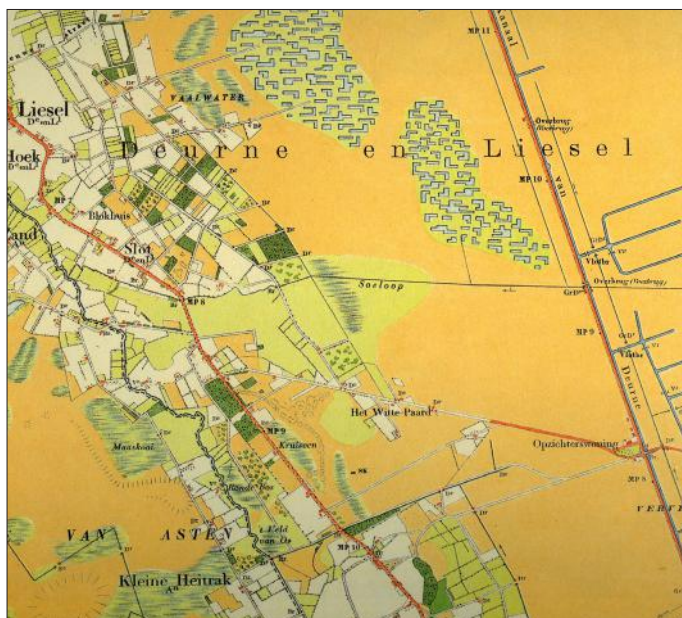

Fig. 25. De voortgang van de vervinging bij Liessel en Heitrak rond 1900. Let op de kleine veenputten en de uitleg van de kanalen en vaarten (*Chromotopografische Atlas, blad 693. Asten*).

Het oostelijke gedeelte van het WCL vormde vóór de 19de-eeuwse ontginningen een uitgestrekt, half-natuurlijk landschap met natte heide en veen (fig. 24-26). Na de aanleg van de spoorweg tussen Eindhoven en Venlo, en vooral van de Zuid-Willemsvaart (1822-1826), werd het mogelijk en rendabel om het veen te ontginnen. Vóór die tijd werd al op kleine schaal veen gestoken op goed bereikbare plaatsen, hetgeen leidde tot een veenlandschap met putten en plassen. Dat geldt onder andere voor de Liesselse Peel, die nog Middeleeuwse vervingingskenmerken (ronde kuilen) bezit. De vroegste en meest planmatige vervinging werd geheel in het zuidoosten van het gebied uitgevoerd en in het aansluitende Peelgebied van Limburg. De vervingingen werden in het hart van de Peel onder andere ter hand genomen door particulieren, met name de gebroeders Van de Griendt. In 1853 werd hier een begin gemaakt met het veenkoloniale landschap. De hoofdstructuur van dat landschap werd bepaald door de Helenavaart - met zijkanalen- en het nieuwe dorp Helenaveen. Helenaveen is inmiddels een historisch-stedebouwkundige structuur met een beschermde status. Kenmerkend voor de vervinging is hier het zogenaamde 'drietand- of gaffelsysteem', een stelsel van kanaal, vaart en ontwateringssloot. In het veenkoloniale landschap vinden we onder andere kaden met eiken, huisterpen met grote pachtboerderijen (van het kopromptype), en plaatselijk (natte)heide- en veenresten (fig. 27). Dit landschapstype zet zich voort in Limburg (De Driehonderd Bunders).

Direct ten noorden van de veenkolo-

ve eeuw echter tamelijk grote wijzigingen ondergaan in hun verkavelingsstructuur. Plaatselijk, zoals aan weerszijden van de route bij Neerkant, is sprake van karakteristieke historische groenstructuren. Zo vinden we direct ten westen van Neerkant een laanbeplanting met aansluitend kleine bossen uit ongeveer 1880. Deze structuur is kenmerkend voor de beplanting van bossen en wegen langs de Peelrandbreuk in de periode tussen 1800 en 1900. De kleine bossen waren in historische tijd in gebruik als geriefbosjes. Het oostelijke deel van Neerkant bezit een wegenbeplanting van zomereiken en Amerikaanse eiken uit 1940.

Naar het oosten toe gaan de oude ontginningscomplexen over in heideontginningen, eerst nog met een onregelmatige indeling, later in zeer regelmatige blokken met smalle, meestal noord-zuidgeoriënteerde percelen.

Fig. 26. Het veenontginningslandschap bij Helenaveen (bron provincie Noord-Brabant).

Fig. 27. Een grote pachtboerderij volgens het kop-rompsysteem in de veenontginning Helenaveen (bron provincie Noord-Brabant).

Fig. 28. De Romeinse vergulde helm die in 1910 werd gevonden bij Helenaveen. Hoogstwaarschijnlijk geen verdwaalde legionair, maar een bewuste depositie van een hooggevalueerd object (foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

nie ligt het verveningslandschap van de Deurnsche Peel, dat naar het voorbeeld van de Maatschappij Helenaveen werd verveend door de gemeente Deurne en enkele particuliere veenbedrijven. Daarbij werd dezelfde methodiek gebruik als in Helenaveen (met gaffelvormige ontsluiting). De ontsluitingsas wordt in deze vervening gevormd door het Kanaal van Deurne (1863-1879), dat parallel loopt aan de Helenavaart. De vervening werd hier pas heel laat, in 1980, definitief stopgezet. In het noorden van de Deurnsche Peel gaan (overwoekerde) onderdelen van de Peel-Raamstelling schuil, zoals baksteengebouwen en een antitankverdediging. Ten noordwesten van de

Deurnsche Peel ligt het regelmatig verkavelde ontginningscomplex De Snoerts.

In het zuiden van het WCL ligt een relict van het oorspronkelijke hoogveen- en natte heidelandschap: 't Zinkske. Dit stuk werd vanaf 1885 slechts gedeeltelijk verveend. Direct ten westen daarvan ligt het opvallend verkavelde, kleinschalige ontginningslandschap van 't Molentje (1928-1941). Deze ontginning bestaat uit kleine blokken met lange en regelmatige percelen. De ontginning watert af op de Heitrakse Loop en wordt begrensd door het Kanaal van Deurne en de vuurlinie van de Peel-Raamstelling.

De vervening en ontginning van de Peel speelde een belangrijke rol in de economisch-sociale geschiedenis van Peelland. De turfwinning was vanaf het midden van de 19de eeuw één van de pijlers van de Peellandse economie. Maar ook ver vóór de verveningen namen de Peelmoerassen in de het landgebruik van de lokale gemeenschappen een belangrijke plaats in. Dat blijkt onder andere uit zeldzame archeologische vondstcategorieën, zoals de verguld zilveren sierkap van een Romeinse helm, gevonden te Helenaveen, en de bekende sierschijf van Helden (fig. 28). Het is goed mogelijk dat de Peel veel meer van dergelijke objecten bevatte, maar dat deze door het groot-schalige en planmatige karakter van de vervening niet zijn opgemerkt, anders dan in Drenthe. Het is niet waarschijnlijk dat deze objecten zomaar zijn verloren of toebehoorden aan in het moeras 'verdwaalde' reizigers. We moeten hun voorkomen in de Peelvenen eerder interpreteren in het licht van een lange prehistorische en vroeg-historische traditie van rituele praktijken, die gericht waren op de lage en natte delen van het zandlandschap. Er zijn dus ook archeologische redenen om zorgvuldig om te springen met de weinige hoogveenresten in de Peel. Ze kunnen objecten bevatten die opzettelijk -tijdens rituele handelingen- in het veen werden achtergelaten.

Het WCL Liessel-Neerkant-Helenaveen vormt één geheel met

Fig. 29. Een niet-ontgonnen hoogveenrelict in De Groote Peel (provincie Noord-Brabant).

het aangrenzende verveningslandschap van Limburg (Griendtsveen en Maria-peel). Bij ontwikkelingsrichtingen moet die relatie het uitgangspunt zijn.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: Met name de verveningen van dit WCL bezitten een hoge toeristisch-recreatieve waarde. Een deel is aangewezen als reservaat en is niet toegankelijk voor het publiek. Bescherming heeft in de verveningen prioriteit. Natuurontwikkeling kan hier afbreuk doen aan de verveningsstructuur en cultuurlandschappelijke karakteristiek, al kan rond de hoogveenresten op deze wijze een buffer worden aangebracht.
- Algemeen: Ook langs de doorgaande route is sprake van een aantrekkelijk landschap dat zich leent voor recreatie. Bij toekomstige ontwikkelingen zou de ruimtelijke opeenvolging van ontginningen aan weerszijden van de route goed herkenbaar moeten blijven. Ontwikkelingen dienen zich liefst te voegen naar de ruimtelijke hoofdstructuur (onder andere het verkavelings- en wegenpatroon) van het bestaande cultuurlandschap. Groenstructuren kunnen plaatselijk worden hersteld (onder meer laanbeplantingen en geriefbos).
- Algemeen: Het spreekt voor zich dat dit landschap zich zeer goed leent voor educatieve voorzieningen voor gemeenschap en bezoekers. Verregaande 'musealisering' van het landschap zou echter moeten worden tegengegaan. In de toeristisch-recreatieve ontwikkeling van Peelland zou dit WCL, samen met WCL's als Aarle-Rixtel, een sleutelrol kunnen vervullen. Het spreekt voor zich dat dit WCL bij uitstek het historisch verhaal vertelt over de 'echte' Peel.
- Specifiek: In het WCL ligt een aantal objecten dat zich leent voor kleinere educatieve projecten. Het betreft: de schans bij Neerkant, het Blokhuis (met omgrachting) te Liessel en de Willibrordusput tussen Neerkant en Meijel. De mogelijkheden in het kader van educatieve projecten variëren van ruimtelijke inrichtingsplannen tot het gebruik van visualiseringstechnieken en het aanbieden van informatie ter plekke.

2.10 HET GROENE CULTUURLANDSCHAP TEN ZUIDEN VAN ASTEN²¹

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

Het cultuurlandschap van de gemeente Asten bevat een fraaie overgang van oude, in oorsprong middeleeuwse ontginningen, via weinig veranderde heideontginningen naar een ontginning met natte heide-

²¹ Stichting Behoud Kasteelerfgoed Asten 2002; Coenen 1986; 2001; Van de Griendt 2002; Hollenberg/Peters 1980; Kortlang 1999; Roymans/Kortlang 1993; Schab-

bink 1999. Voorts: SAS; ARCHIS; Provincie Noord-Brabant 2000.

biotopen en veen. In een aantal opzichten verschilt deze van de (vergelijkbare) opeenvolging tussen Liesel, Neerkant en Helenaveen. Ten eerste is de opeenvolging bij Asten veel langgerechter en uitgestrekter, zodat het karakter van de verschillende ontginningen beter waarneembaar is. Ten tweede worden de heideontginningen van Asten gekenmerkt door waardevolle groenstructuren. Dat veroorzaakt tevens het 'besloten' karakter van dit WCL. En ten derde is het hoogveengebied in het zuidoosten van dit WCL, het natuurgebied De Grootte Peel, nimmer echt ontgonnen, waardoor het nog enigszins een indruk geeft van het (half)natuurlijke landschap zoals dat in het midden van de 19de eeuw bestond (fig. 29).

Het wegenpatroon van het dorp Asten komt nog grotendeels overeen met de situatie rond het midden van de 19de eeuw. Direct ten zuiden van de dorpskern staat de kasteelruïne (1399), die opgenomen is in een historische groenstructuur met een hoge waarde. Het betreft een begroeiing van laan-, erf- en bosbeplanting en heggen. De begroeiing is met name goed bewaard langs de oprij- en kasteellaan, rond de Pannehoef en in een begeleidend bos. Naast laanbeplanting en bos komen ook heggen en solitaire bomen voor. De begroeiing wordt onder meer gevormd door zomereik, zwarte els, esdoorn, haagbeuk, beuk en walnoot. Het bos rond het kasteel bestaat onder andere uit populieren, zomereiken (met spaartelgen), hazelaars en heesters. De groenstructuren dateren uit de periode tussen 1850 en 1906. Tot de zone met oude akkercomplexen behoort ook het dorpje Heusden, dat zijn kleinschalige structuur in de loop van de 19de en 20ste eeuw heeft behouden, en waar ook het vroeg-19de-eeuwse wegenpatroon nog goed herkenbaar is.

Naar het westen en zuidwesten gaat de zone met oude ontginningen abrupt over in het stroomdal landschap van de Aa. Het is niet toevallig dat de meeste nederzettingen in Peelland zich hebben ontwikkeld langs de kleinere zijstroompjes van de Aa. De Aa zorgde, zeker in het noordelijke deel van Peelland (zie WCL4) regelmatig voor wateroverlast. Het stroomdal was te breed en te nat voor bewoning, maar was wel geschikt voor extensief landgebruik, met name als hooi- en weiland. Toch was het nederzettingpatroon in het verleden niet altijd georiënteerd op het fijnmazige patroon van kleine waterlopen. Uit archeologisch onderzoek blijkt, dat de bewoning gedurende de Late IJzertijd en de Romeinse tijd zich juist concentreerde op de hoogste dekzandruggen langs de brede beekdalen, zoals die van de Aa (Someren) en de Goorloop (Lieshout en Aarle-Rixtel). Ten oosten van Someren ligt bijvoorbeeld een lint met nederzettingen uit deze periode. Uit opgravingen en het archeologische verspreidingspatroon (Archis en SAS) blijkt, dat de bewoning zich daar al vanaf de Vroege Middeleeuwen geleidelijk heeft verplaatst in de richting van de dalvormige laagte langs het huidige Someren. Daar vestigden de 'Somerenese' boeren zich voor het eerste in de 12de/13de eeuw als kleine buurschappen. Dat plaatst de cultuurhistorische betekenis van het Aa-dal in een wat ander licht. Niet alleen is het stroomdal van belang vanwege de fijnmazige verkavelingspatronen, ontstaan vanaf de 14de/15de eeuw, en het extensieve gebruik dat van het stroomdal werd gemaakt in historische tijd. Ter hoogte van Asten en Someren kunnen we er ook archeologische complexen verwachten die samenhangen met uiteenlopende activiteiten die daar in het laatste deel van de IJzertijd en Romeinse tijd plaatsvonden: muntvondsten, objecten die (opzettelijk) in het dal werden achtergelaten tijdens rituele praktijken (in aangrenzende regio's is de relatie tussen Romeinse rituele praktijken en beek- en rivierdalen overtuigend aangetoond), 'off site'-patronen die verband houden met de vroege economische benutting van de beekdalgronden, enzovoort. Mogelijk zijn er in het stroomdal van de Aa nog aanwijzingen te vinden voor voorden: oversteekplaatsen door de rivier die veelal deel uitmaakten van het patroon van doorgaande routes.

In het gehele gebied ten zuiden van Asten is de historische (19de-eeuwse) wegenstructuur nog grotendeels aanwezig. In het zuidwesten van de gemeente strekt zich een besloten heideontginningslandschap uit met bos, houtwallen en beplanting van de ontsluitingswegen. Aanplant van de begroeiing heeft hier plaatsgevonden tot 1940. Deze ontginning bevat vooral goede voorbeelden van bosranden met hakhout op heideontginningen. De oostelijke zone van het WCL wordt gevormd door de regelmatige ontginning van Het Broek. Hier was van oudsher de veeteelt van belang voor de boterproductie (onder meer door boterfabrikant Bluysen). Boter was een van de weinige producten van het landbouwbedrijf

die niet uitsluitend bedoeld waren voor eigen consumptie. Het surplus werd aangeboden op de botermarkt, niet alleen in Asten en Someren, maar ook in Helmond.

In het zuidoosten van het WCL ligt het nationaal park De Grootte Peel. De Grootte Peel is een groot-schalig relict van het 'oorspronkelijke' hoogveenlandschap. Het is deels *verveend* vanaf 1889 door de Naamloze Vennootschap ter vervening van De Peel 'Griendtsveen', maar werd nooit echt *ontgonnen*. Rond 1900 bood het gebied seizoenswerk aan zo'n 650 veenarbeiders. Voor de afvoer van turf werd gebruik gemaakt van de turfvaart en een smalspoor, waarvan nog een deel bewaard is gebleven. Het is opvallend dat op het grondgebied van Asten nimmer een echt veendorp is verrezen. Er was wel een aanzet daartoe. Het beoogde Willemsveen is echter nooit verder gekomen dan een schoolgebouwtje. Aan de Limburgse kant van het veengebied onstond wèl een 'company-town': De Moost. Dit dorpje werd in 1944 grotendeels verwoest. De Grootte Peel zet zich voort in de Provincie Limburg, al bezit het verve-ningslandschap daar een ander karakter door de aanwezigheid van de vele goedbewaarde banen.

Het cultuurlandschap van Asten bezit, kortom, weer een geheel andere afwisseling van ontginningen, (historisch-)economische gebruikszones en ecologische gradiënten dan de vorige WCL's.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: Ontwikkelingen in dit gebied zouden met name gebruik moeten maken van het plaatselijk besloten en groene karakter van het cultuurlandschap, zowel direct grenzend aan de bebouwde kom van Asten als in het buitengebied met heideontginningen. Het spreekt voor zich dat de plaatselijke ontwikkeling van glastuinbouw daar moeilijk mee te combineren is. Glastuinbouw heeft voor de cultuurhistorie overigens nog andere nadelige effecten. Zo wordt bij de bouw van kassen, zelfs bij een fundering op losse poeren, een enorme schade toegebracht aan het bodemarchief in en onder het esdek. Eerder heeft dat desastreuze gevolgen gehad voor de bewoningssporen uit de IJzertijd en Romeinse tijd langs de Aa bij Someren. Ontwikkeling van glastuinbouw dient altijd te worden voorafgegaan door (grootschalig) archeologisch onderzoek.
- Specifiek: De 'groene' waarde van het gebied impliceert dat natuurontwikkeling hier een van de aangewezen ontwikkelingsrichtingen is. Natuurontwikkelingsprojecten zouden zich onder andere kunnen richten op de reconstructie van historische biotopen in en rond de (voormalige) vennen langs de Eeuwselsche Loop.
- Specifiek: Dit WCL biedt goede mogelijkheden voor behoud door ontwikkeling (Nota Belvedere). Inmiddels heeft Belvedere een subsidie toegekend voor een ontwikkelingsproject rond de kasteelruïne van Asten. Doel van het project is het herstel van de historisch-ruimtelijke samenhang tussen de ruïne en het landgoed, en tussen het landgoed en het dorp Heusden. Indien uitvoerbaar kan dit project een belangrijke kwaliteitsimpuls zijn voor het cultuurlandschap tussen Asten en Heusden, en daarmee voor de toeristisch-recreatieve aantrekkingskracht van het gebied. Het ontwikkelingsproject illustreert dat we bij cultuurhistorie niet alleen hoeven te denken aan behoud en musealisering. Een nadruk op behoud is weer wel wenselijk waar het gaat om het bodemarchief in en langs het stroomdallandschap van de Aa. Eerder werd opgemerkt dat de oevers van de Aa in de Late IJzertijd en Romeinse tijd een tamelijk dicht bewoningspatroon vertoonden. Helaas zijn de archeologische relicten daarvan bij Someren waarschijnlijk vernietigd of waardeloos geworden voor onderzoek, omdat – zoals gezegd – glastuinbouw hier dieper in het bodemarchief heeft ingegrepen dan verwacht. Voor de archeologie van het stroomdallandschap is zorgvuldig behoud en beheer het devies. Dit sluit in ieder geval het herstel van historische groenstructuren, en ook bepaalde vormen van natuurontwikkeling, niet uit.
- Specifiek: Asten profileert zich als klokkendorp. De klokkengieterij en het Nationaal Beiaardmuseum

Fig. 30. De gekanaliseerde, maar nog altijd bochtige loop van de Kleine Aa nabij het gehucht Boomen.

kunnen als centra dienen voor een educatief of museaal programma dat dit thema meer zichtbaar maakt voor bewoners en bezoekers. Mogelijke componenten van zo'n programma zijn de Middeleeuwse smidse te Diesdonk, de geschiedenis van 'Jan die smet van der Diesdunc', de geschiedenis van de klokkengietersfamilie Petit, en de klokkengieterijen te klokkengieterijen te Asten, Someren en Aarle-Rixtel. Zo'n museaal programma hoeft niet beperkt te blijven tot de binnenruimte van musea, maar kan zich ook afspelen in het landschap. Dat kan bijvoorbeeld worden gerealiseerd door aandacht besteden aan brede-

re thema's, zoals de (symbolische) betekenis van de klok en het klockgelui in de beleving en ordening van het gekerstende landschap van Peelland (met informatie over historische uitvaart- en begrafeniserituelen, lokale gebruiken en volksverhalen). De invalshoeken en bevindingen van IDZO (Identiteitsfabriek Zuidoost) kunnen daarbij goed van pas komen.

- Specifiek: in het kader van de toeristisch-recreatieve ontsluiting van het Peellandschap verdient de oude turfvaart naar de Zuid-Willemsvaart bijzondere aandacht (herstel).

2. II DE GEHUCHTEN TUSSEN SOMEREN, ASTEN EN LIEROP. DE MIDDELEEUEWSE ONTGINNING VAN EEN VOCHTIG LANDSCHAP²²

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

Tussen Someren, Asten en Lierop strekt zich een cultuurlandschap uit met verspreide gehuchten en kleinschalige kampongingningen, afgewisseld met de beekdallandschappen van kleine stroompjes die afwateren op de Aa, zoals de Kleine Aa, Meervensche Loop en Busselsche Loop (fig. 30). De gehuchten gaan terug op middeleeuwse hoeven, die de kleinschalige ontginningen ter hand hebben genomen.

Over de ontwikkeling van het hoevenlandschap ten noorden van Someren en rond Lierop zijn we goed geïnformeerd dankzij historisch en historisch-geografisch onderzoek. Een aantal van de gehuchten in dit gebied zijn in feite buurtschappen van Someren. Dat geldt voor Slieven en Vlerken. Deze buurtschappen zijn te herleiden tot hoeven uit de Volle en Late Middeleeuwen. Slieven was een drassig gebied tussen de Kleine Aa en de Aa, dat in de 12de of 13de eeuw werd ontgonnen. De naam verwijst naar de aanwezigheid van een ven. De naam Vlerken komt voor het eerst voor in 1350 als Vladeracken (Vladerakker), hetgeen de aanduiding kan zijn van een moerassig weiland. Ook andere gehuchten, zoals Achterbroek en Groenstraat, refereren aan laat-middeleeuwse ontginningen van relatief laaggelegen land. Van Groenstraat is bekend dat hier een stuk grond werd ontgonnen in 1445. Het gehucht Boomen is

²² Coenen 1986; 2001; Van der Laarschot 1989; Maas (ed.) 1989. Voorts: SAS; ARCHIS; Provincie Noord-Brabant 2000.

ouder. Deze buurtschap wordt vermeld in een oorkonde uit 1327, maar er is een verwijzing naar een verdwenen oorkonde uit 1254, waarin de hoeve aan de priorij van Postel (Someren) wordt geschonken. Boomen is thans een beschermd historisch-stedebouwkundige structuur, al is de relatie met het omliggende landschap door uiteenlopende ontwikkelingen aangetast. De oudste gehuchten rond Lierop zijn waarschijnlijk Moorsel en Hersel. Hoewel archeologisch (nog) niet aangetoond, dateren deze toponiemen wellicht uit de Vroege Middeleeuwen. Ook de toponiem Moorsel verwijst overigens naar de ontginning van een stuk land nabij een moeras. Hersel betekent mogelijk bosachtig moeras. Het beeld dat derhalve uit het historisch onderzoek naar voren komt is dat van een hoevenlandschap tussen de grote dekzandcomplexen van Someren, Asten en Lierop, waarvan de lager gelegen en vochtige gronden nabij de beekdalen, vennen en moerassen in de regel werden ontgonnen gedurende de Volle en Late Middeleeuwen. Lierop zelf is overigens ontstaan als dochternederzetting van Asten. Het dorp heeft zijn kleinschalige karakter in de loop van de eeuwen behouden, en wordt onder meer gekenmerkt door het intacte historische (19de-eeuwse) wegenpatroon.

Een fraai complex van kleinere ontginningen wordt gevormd door Moorsel, Heieind en Oeyenbraak ten westen van Lierop. Moorsel ligt aan de rand van een open akkercomplex, dat voorzien is van een omwalling die vermoedelijk dateert uit de Middeleeuwen, toen Maria van Brabant aan de daar wonende broeders een gemeynt schonk (1244). Tevens worden de akkers omzoomd door een begroeiing van zomereik, grove den, met een ondergroei van onder andere vlier en kamperfoelie. Het akkercomplex bevat een ontsluitingsstructuur met zandpaden. De drie gehuchten en bijbehorende ontginningen liggen aan de doorgaande route van Lierop naar Geldrop. Ter plekke splitste zich een route af die door de heide naar Heeze liep. De relictten van deze route, een reeks stuifzandwallen, worden beschreven onder WCL 12. De ontginningscomplexen zijn geassocieerd met deze route.

Het hoevenlandschap zich voort ten oosten van de Aa. Hier liggen de gehuchten die behoren tot Asten, zoals Diesdonk (Achterste en Voorste Diesdonk), Bussel, De Beek, Dijk, Vosselen, Laarbroek en het dorp Ommel.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: Dit WCL biedt wellicht goede ontwikkelingsmogelijkheden voor bepaalde vormen van landbouw. Aansluitend op de landschapsgeschiedenis en kleinschaligheid van de inrichting kan hier bijvoorbeeld worden gedacht aan nieuwvestiging van kleinere bedrijven met gemengd grondgebruik. Eventuele nieuwvestiging van agrarische bedrijven zou hier het historische model van verspreide hoeven kunnen volgen. Landbouw kan in dit WCL voorts worden gecombineerd met beheer van bestaande natuurwaarden of (her)ontwikkeling van ecologische waarden. Elders in Nederland vinden we daarvan een goed voorbeeld op het Balloërveld in Drenthe. Extensief gebruik van de beekdalen (beweiding) wordt daar afgewisseld met experimenten met graanverbouw op de dekzandplateaus en beheer en ontwikkeling van historische en ecologische waarden. Toepassing van gemengde landbouw en natuurontwikkeling zou in dit WCL het contrast kunnen herstellen tussen hogere, doge delen van het landschap en lagere, natte delen, zoals de kleine beekdalen, laagten en voormalige vennen. Net als in de andere geselecteerde gebieden is ook in dit WCL het contrast tussen de hogere gronden en de beekdalgronden in de 20ste eeuw vervaagd. De beekdalen in het gebied vragen hier zeker om een 'revitalisering'.
- Algemeen: In het kader van de reconstructie zou kunnen worden onderzocht op welke wijze de ruimtelijke ontwikkelingen kunnen worden gebruikt om ook de relatie tussen de gehuchten en de aangrenzende beekdalen en laagten weer te versterken. Daarbij kan worden gedacht aan differentiatie in landgebruik, natuurontwikkeling, herstel van beplanting en hakhoutwallen langs de wegen, herstel van veedriften vanuit de gehuchten naar de beekdalen en van de oude verkeersinfrastructuur door de beekdalen (inclusief oude voordren en bruggen). Dat laatste is belangrijk, omdat grote delen van het landschap door het verdwijnen van de kleinschalige infrastructuur 'ontoegankelijk' zijn geworden

voor bewoners en bezoekers. Het herstel van de kleinschalige infrastructuur (in relatie met agrarisch grondgebruik) zou onderwerp kunnen zijn van een Belvedere-aanvraag.

- Algemeen (zie ook WCL2): De gehuchten bevatten archeologische waarden die bij ingrepen zorgvuldig moeten worden behandeld. Dat geldt voor archeologische resten onder bolle akkers, maar bijvoorbeeld ook voor overstoven plaggenbodems (Herselse Heide) en afzettingen in de beekdalen. Het spreekt voor zich dat in het geval van natuurontwikkeling en waterberging in het dal van de Aa archeologisch vooronderzoek een vereiste is.
- Specifiek: De overstoven akkers en plaggenbodems op de Herselse Heide zijn een goede aanleiding om ter plaatse informatie te verstrekken over het ontstaan en de geschiedenis van de stuifzandcomplexen in het gebied, alsmede van de kamptonginningen die inmiddels onder het stuifzand schuilgaan. Dat zou bijvoorbeeld kunnen met behulp van visualiseringstechnieken in een speciaal daarvoor op te stellen 'tijdvenster', zoals die al enige tijd worden gebruikt in het Belgische Ename. In een tijdvenster kunnen landschapsbeelden worden opgeroepen, die voor de beschouwer 'over' het huidige landschap worden geprojecteerd. Ook kan een stuifzandprofiel met een overstoven akkerlaag worden getoond, of kan een lakprofiel daarvan worden opgenomen in het tijdvenster.
- Algemeen: Een geschikt thema voor een erfgoededucatieproject wordt tenslotte gevormd door de geschiedenis van de laat-middeleeuwse kastelen en hoeven rond Someren. De kasteelterreinen en hoeven kunnen worden opgenomen in een toeristisch-recreatieve route, maar kunnen ook op verschillende manieren worden 'gemarkeerd' (bijvoorbeeld door middel van beplanting en landschapskunst). Aan de lokaties van hoeven kunnen de oorspronkelijke namen worden teruggegeven.

2.12 DE SOMERENSCH EN LIEROPSCHE HEIDE. DE LANGDURIGE ONTWIKKELINGSGESCHIEDENIS VAN EEN HEIDELANDSCHAP²³

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

Dit WCL illustreert op een bijzondere manier de langdurige ontwikkelingsgeschiedenis van het heidelandschap in het buitengebied van de Oost-Brabantse zanddorpen. In de hiervoor beschreven WCL's heeft het landschap in het buitengebied zijn hoofdvorm meestal gekregen in één (korte) episode, bijvoorbeeld de periode van de grootschalige heideontginningen na 1920. Maar in het buitengebied van Someren en Lierop toont het landschap juist zijn hoge ouderdom en is er van elke fase van de landschapsontwikkeling wel iets terug te vinden. De Somerensche en Lieropsche Heide tonen een groot aantal ontwikkelingen op gecomprimeerde wijze in één klein gebied. De geschiedenis van het buitengebied van Someren en Lierop kan hier niet worden afgelezen aan een duidelijke ruimtelijke opeenvolging van structuren, maar is juist herkenbaar aan een 'lappendeken' van landschapsvormen en patronen binnen een relatief klein areaal.

Het landschap van dit gebied kreeg in grote lijnen zijn vorm in het laatste deel van de laatste ijstijd, het Laat-Pleistoceen, en het daarop volgende Vroeg-Holoceen. In de laatste ijstijd werden hier onder periglaciaire omstandigheden allereerst de dekzandruggen gevormd. Omdat het landschap destijds bestond uit een poolwoestijn met geringe vegetatie, konden bij harde stormen grote zandwolken opwaaien. Waar wél sprake was van vegetatie, bijvoorbeeld lage struiken, werd dat zand weer vastgehouden.

²³ Coenen 2001; Maas (ed.) 1989. Voorts: SAS; ARCHIS; Provincie Noord-Brabant 2000.

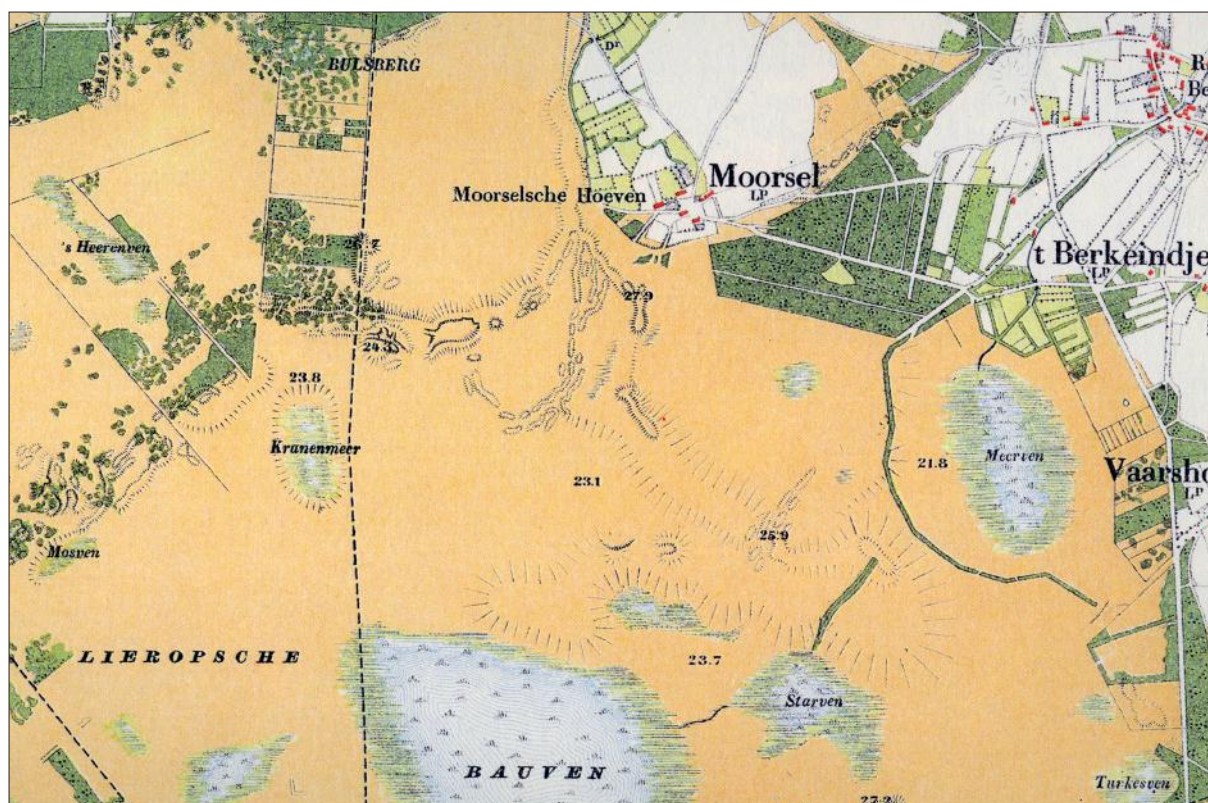

Fig. 31. De Lieropsche Heide rond 1900. Vanaf het gehucht Moorsel in zuidwestelijke richting, langs het Kranenmeer en Mosven, loopt een reeks langgerekte stuifduinen, die het tracé van voormalige routes door de heide markeren. Ze kunnen worden beschouwd als 'holle wegen' (*Chromotopografische Atlas, blad 692*).

den, aldus geleidelijk ruggen vormend. Dit proces verklaart ook waarom we parallel aan de ruggen uitwaaiingskommen aantreffen. Zeker waar de ondergrond bestond uit lemig zand, kon zich in dergelijke kommen water verzamelen ('schijngrondwaterspiegel'). Waterlichamen ontstonden ook in laagtes die in de ijstijd waren gevormd door ijslenzen. Door het uitzetten van het ijs werd de grond naar boven en de zijkanten weggedrukt, waardoor na het afsmelten van het ijs een laagte met een ronde wal overbleef. We spreken in dat verband van een 'pingoruïne', waarvan we een goed voorbeeld vinden we op de Strabrechtse Heide, nabij de Hoenderboom. Al deze fenomenen leidden met de klimaatsverbetering in het Vroeg-Holoceen tot een nat landschap met een glooiend reliëf en een mozaïek van vennen en moerasen. Dat landschap kan men zich nog goed voorstellen in dit WCL, al is de vegetatie uiteraard heel anders dan in het Laat-Pleistoceen en Vroeg-Holoceen.

Het hierboven geschetste landschap was zowel in de late ijstijd als in het Vroeg-Holoceen aantrekkelijk voor jager-verzamelaars. Bij de Hoenderboompaal werd een artefactenstrooiing van de Jong-Paleolithische Tjongercultuur (Laat-Pleistocene 'rendierjagers') ontdekt, en het is goed denkbaar dat met name langs de oevers van de vennen nog veel meer van dergelijke archeologische complexen liggen. In het gehele gebied is materiaal gevonden uit de daarop volgende Midden-Steentijd (Mesolithicum). Deze strooiingen van vuursteenafval en vuurstenen werktuigen volgen vaak de contouren van de laagtes en vennen. Ze bevatten informatie over de bestaanswijze en het nederzettingssysteem van kleine groepen (mobiele) jager-verzamelaars. Informatie over het landschap in het Laat-Pleistoceen en Vroeg-Holoceen treffen in het gebied overigens niet alleen aan in de vorm van vuursteenvindplaatsen. De vennen zijn (nog steeds) palynologische schatkamers, als ze tenminste niet volledig zijn uitgegraven. Als het om de vroegste landschaps- en bewoningsgeschiedenis van Peelland gaat, vormen de Somerensche en Lierop-

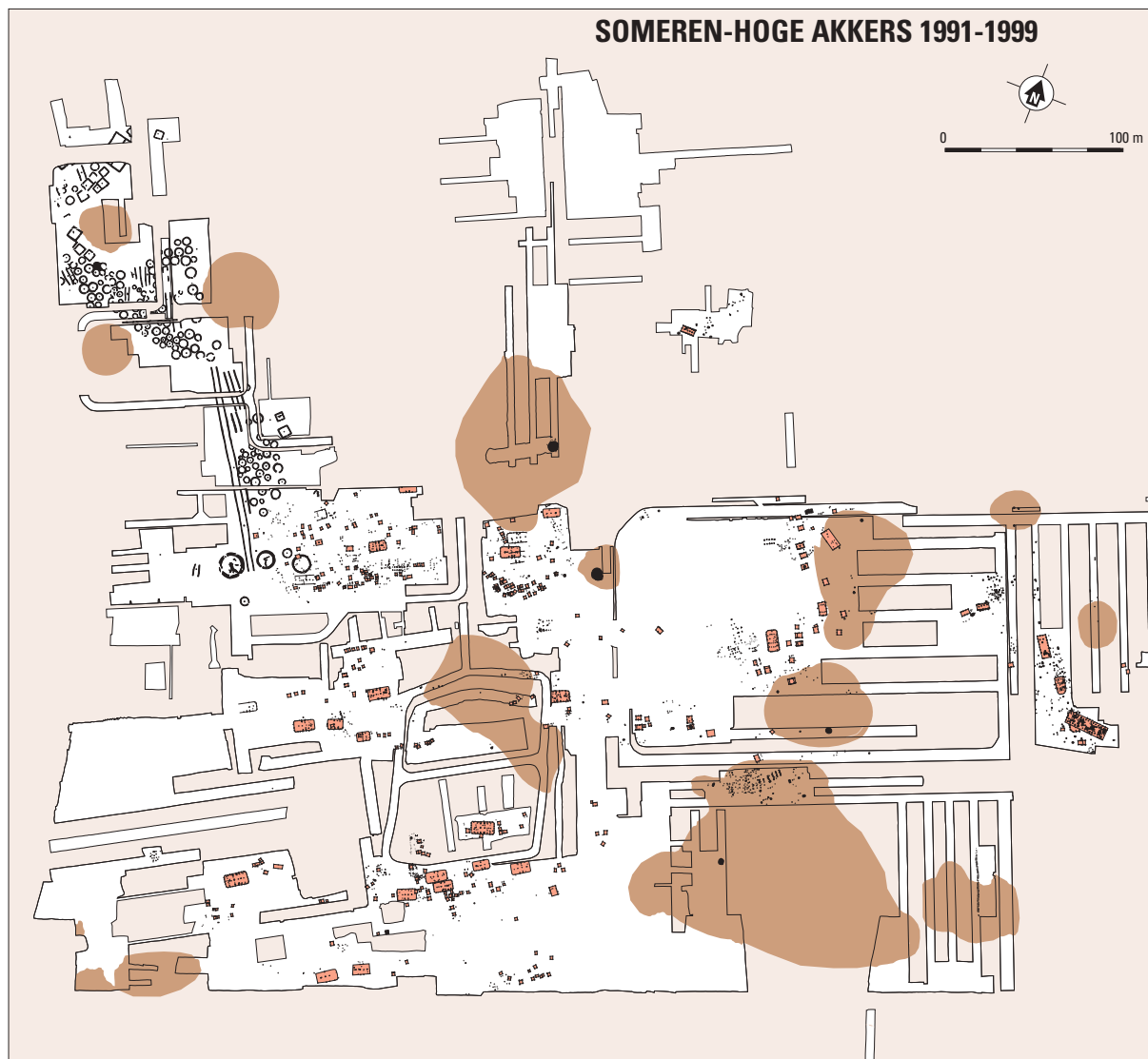

Fig. 32. Someren-Hoge Akkers, vereenvoudigde opgravingsplattegrond met het urnenveld en bewoningssporen uit de IJzertijd (opgraving AIVU). Schaal 1:5000.

sche Heide al met al een waardevolle tegenhanger van WCL 1. Meer in het algemeen geldt voor het gebied ten westen van Someren dat het archeologisch goed in kaart is gebracht door amateurs. De archeologie draagt hier dan ook in hoge mate bij aan de cultuurhistorische waarde van het landschap.

Ten noorden van de Hoenderboompaal bevindt zich een natte biotoop met heideresten (dop- en struikheide) en grote vennen. Het Beuven is zelfs het grootste ven van Nederland. Deze heidebiotopen geven nog een redelijke indruk van het (natte) heidelandschap zoals dat hier -en ook elders in Brabant- vanaf de late prehistorie onder menselijke invloed is ontstaan. Aan de laat-prehistorische gemeenschappen herinneren nog enkele grafheuvelnecropolen, de zogenaamde urnenvelden. Eén urnenveld, daterend uit de Late Bronstijd en/of Vroege en Midden IJzertijd, ligt vlak bij de oude locatie van de Hoenderboom. Een tweede urnenveld ligt vlakbij het Turkesven (het Philips-kampeerterrein), op enkele honderden meters ten oosten van de heiderelicten. Hier is ook een wat oudere grafheuvel uit de Midden-Bronstijd opgegraven. Bij Someren-Waterdael is een urnenveld bijna vlakdekkend opgegraven (fig. 32).

Fig. 33. Het jonge ontginningslandschap (1920-1940) in het voormalige Meerven

Kenmerkend voor de laat-prehistorische gemeenschappen was het weinig selectieve grondgebruik. De resten van hun nederzettingen vinden we in bijna alle geomorfologische eenheden terug. Groepen verwante families, elk een erf bewonend, waren georganiseerd binnen een grotere urnenveldgemeenschap die haar collectieve identiteit uitdrukte in het begrafenisritueel. Rond de vaste begraafplaatsen werden de erven regelmatig verplaatst binnen het territorium. Pas in de Late IJzertijd en Romeinse tijd vond samentrekking van de bewoning en het (agrarisch) grondgebruik plaats op de hoogste dekzandcomplexen. Bij Someren was dat met name het dekzandeiland tussen het huidige dorp en het dal van de

Aa.

Over het gebruik en de betekenis van de heidevelden in en na de Middeleeuwen zijn we goed geïnformeerd. In de christelijke beleving van het landschap maakten ze deel uit van het domein van het heidense - de antichrist. Er werden dan ook talloze verhalen verteld over de schimmige wezens (heksen, zwarte katten en kabouters) die zich hier ophielden, en over de vele gevaren die het heidelandschap -zeker 's-nachts- met zich meebracht. Het zal niet verbazen dat de verbeeldingskracht hier onder andere aan het werk werd gezet door de mysterieuze grafheuvels en urnenvelden, die in historisch tijd vaak nog goed zichtbaar waren. Ondanks de vermeende gevaren vervulde de heide een belangrijke functie in het agrarische systeem van de nederzettingsgemeenschappen. Zo zijn we voor Someren al vroeg geïnformeerd over het gemeenschappelijke gebruik van de heidevelden, die deel uitmaakten van de gemeent. De boeren van Someren haalden op de heidevelden strooisel (gras), plaggen, heidemaaisel en zand, die als ondergrond dienden voor de stallen. Daar werden ze vermengd met de uitwerpselen van het vee. De resulterende mest werd uitgereden over de akkers. De natte heide met vennen leverden nog een ander product: turf. Het was particulieren op beperkte schaal toegestaan turf te steken voor eigen gebruik als brandstof.

Ook op de Somerensche en Lieropsche heide werd vanaf het midden van de 19de eeuw een begin gemaakt met de heideontginning. De Peelrijt is in dat kader gedeeltelijk vergraven. Aan dit proces herinneren ook enkele goed herkenbare ontginningslijnen. Vanaf de 19de eeuw voltrokken zich in het WCL tal van plaatselijke ontwikkelingen. Zowel ten noorden als ten zuiden van de Hoenderboom werden tussen 1915 en 1935 kleine productiebossen aangeplant met een rationele, rastervormige opzet. In het noordoosten van het WCL werd in 1920 het Meerven drooggelegd (fig. 33). Deze kleinschalige drooglegging vertoont nu een fijnmazige structuur van ontwateringssloten, die vanaf 1940 werden gegraven om het nog beter te ontwateren. Tot voor kort was er nog sprake van een ruimtelijke samenhang tussen het Meerven en het beekdallandschap van de Overakkersche Loop. Inmiddels is het Meerven daarvan afgesneden door de A67.

De Hoenderboom werd reeds genoemd. Dit toponiem verwijst naar een grensboom, die hier ooit groeide op een hoge zandopduiking in het natte heidelandschap. Toen de boom verdwenen was, werd het grenspunt gemarkeerd met een paal: de Hoenderboompaal, die we op kaarten -iets noordelijker- eveneens terugvinden als toponiem. De Hoenderboom ('Honrebom') wordt al in 1196 vermeld in een oorkonde over de scheiding tussen Sterksel en Someren. Vanaf de Hoenderboompaal waren vijf grenslijnen getrokken, die de heide verdeelden over de gemeenten van Heeze, Mierlo, Lierop, Someren en

Sterksel. De lange levensduur van deze grenzen heeft bijgedragen aan het huidige aanzien en extensieve gebruik van het landschap in het WCL. Als het landschap hier al een duidelijk ruimtelijke ordening vertoont, dan heeft de historische grenspolitiek daarbij een dominante rol gespeeld.

Afgezien van de historische begrenzingen worden de Somerensche en Lieropsche heide gekenmerkt door nog een oeroude historische structuur: van wegen. In het zuiden wordt dit gebied doorsneden door een oude route, die van Heeze naar Someren, en vandaar verder over de Aa naar Asten en de Peel liep (de Somerense Weg). Omdat zoveel archeologische vondstcomplexen 'clusteren' langs deze weg, is het niet uitgesloten dat dit een doorgaande route is met een hoge ouderdom. Ook in dit geval is daar weer een fysisch-landschappelijk argument voor. De weg van Someren door het natte heidelandschap naar het westen 'moest' wel gaan over de droge zandopduiking bij de Hoenderboom(paal). Ook elders in het gebied, alsmede in de directe omgeving, vinden we de relictten terug van doorgaande routes. Zo ligt ten zuiden van het gehucht Moorsel een lange baan met stuifzanden, die het tracé markeren van een historische route door de heide (fig. 31). Vanaf de Galgeberg op de Strabrechtse Heide is deze te vervolgen als een zandpad die tussen de vennen kronkelt in zuidwestelijke richting, naar Heeze. De plaatselijk brede baan van stuifzanden illustreert de 'beweeglijkheid' van dergelijke premoderne routes, die alleen bij de voorden in de beekdalen en de smalle doorgangen tussen vennen 'tracévast' waren. Zo'n oude route wringt zich bijvoorbeeld ook tussen het Turkesven en het daarbij gelegen urnenveld door. Op de historische kaarten van het gebied vinden we de meeste van deze routes nog terug als dunne zwarte lijnen. Inmiddels zijn ze niet meer in gebruik, een enkel zandpad uitgezonderd. Ook het wegenpatroon vormt in dit WCL weer een 'palimpsest' van tracés uit uiteenlopende fasen van de landschapsontwikkeling. In de 19de en 20ste eeuw is daar het rationale (rastervormige) patroon van paden in de bosaanplant aan vast geweven.

Dit WCL kan in geomorfologische en cultuurhistorische zin niet los worden gezien van het aangrenzende deel van de Strabrechtsche Heide. Bij ontwikkelingsrichtingen dient met die samenhang rekening te worden gehouden.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: Het spreekt voor zich dat dit WCL een kwetsbaar landschap omvat. In het algemeen zal hier de nadruk dienen te liggen op een goed beheer van de aanwezige cultuurhistorische relictten en patronen. Synergie met natuurontwikkeling is goed mogelijk, zeker waar het gaat om verhoging van de grondwaterspiegel om natte biotopen in stand te houden of te herstellen. Het dient echter te worden onderstreept dat graafwerkzaamheden in het kader van natuurbouw vrijwel zeker schade zullen aanrichten aan het bodemarchief, juist omdat dat archief in dit WCL bestaat uit 'oppervlakkige' strooiingen van nederzettingsafval.
- Algemeen: De wegen in het gebied verdienen nadere aandacht. Historische routes die nog herkenbaar zijn aan stuifzandwallen (in feite 'holle wegen') zijn in het gebied nog niet uitputtend geïnventariseerd. Tijdens het onderzoek door de Vrije Universiteit is getracht ze aan te wijzen op grond van historische kaartstudies. Deze holle wegen zullen in veel gevallen nog schuilgaan in de naaldbossen. Ze lenen zich naar verwachting goed voor publieksontsluiting.
- Specifiek: De pingoruïne bij de Hoenderboom kan onderwerp zijn van een afzonderlijk ontwikkelingsproject. Onderdelen van zo'n project kunnen zijn: archeologisch onderzoek naar het karakter van de paleo- en mesolithische vondstcomplexen in de nabijheid van de pingo, gecontroleerde (historisch- en paleoecologisch onderbouwde, en archeologisch begeleide) natuurontwikkeling, informatievoorziening over de ontstaansgeschiedenis van het fenomeen van de pingo-ruïne, de prehistorische bewoningsgeschiedenis van het omringende gebied en latere (historische) gebruiksfuncties van dit deel van het landschap.

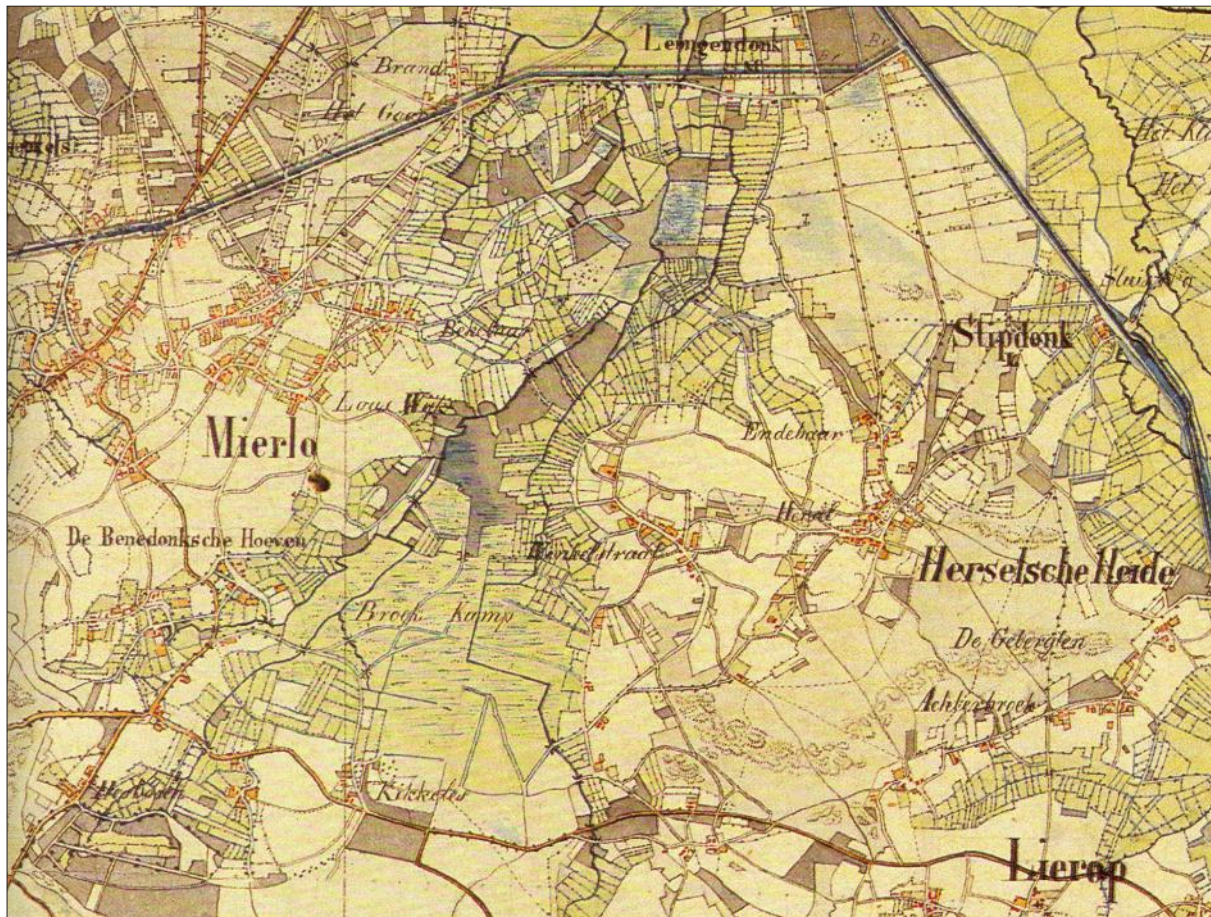

Fig. 34. Het gedifferentieerde cultuurlandschap ten oosten van Mierlo rond 1850 (*Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, blad 51-IV*).

- Specifiek: Geschikt voor opname in cultuurtoeristische, museale en erfgoededucatieprogramma's is het complex van historische landschapsrelicten in de omgeving van het Philips-kampeerterrein. Deze omvatten onder andere het Turkesven, een bundeling van historische wegen (doorgaande routes) en het aangrenzende urnenveld.

2.13 MIERLO. EEN CULTUURLANDSCHAP MET UITEENLOPENDE HISTORISCHE GEBRUIKSFUNCTIES²⁴

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

In de omgeving van Mierlo liggen enkele goed bewaarde cultuurlandschapsrelicten, die tezamen een beeld geven van de historische zonering van het historische exploitatiegebied van Mierlo (fig. 34). De oude akkercomplexen rond Mierlo hebben in de afgelopen anderhalve eeuw wijzigingen van de verkelingsstructuur ondergaan, maar ze hebben hun agrarische functie grotendeels behouden. Het noordelijke deel van de bebouwde kom omvat twee historische 'molenbiotopen'. Ten noordwesten van Mierlo

²⁴ Van Baaren/ Simons 2002; Simons 1999; 2002. Voorts: SAS, ARCHIS; Provincie Noord-Brabant 2000.

ligt een waardevolle nederzettingsstructuur: Broekstraat. Broekstraat bestaat uit een lineaire, gebogen bebouwing met overwegend boerderijen. Het betreft vooral langgevelboerderijen uit de periode tussen 1870 en 1910, maar het staat vast dat het gehucht al ver daarvoor, waarschijnlijk vóór 1500, is ontstaan. In het noorden van het gehucht ligt een plaatse met een beplanting van eiken. Voor Broekstraat geldt eveneens dat het verkavelingspatroon vanuit het gehucht is veranderd - ook hier is echter nog sprake van een agrarische bestemming.

De Molenheide en het daaraan grenzende deel van de Luchenseheide, het tweede cultuurlandschapsrelict, werd in historische tijd extensief gebruikt (zie onder andere WCL 11). Ze zijn gesitueerd op de waterscheiding van de Aa en de Kleine Dommel. Deze zone is in feite een voortzetting van de Strabrechtse Heide. Het gebied wordt in aardkundige zin gekenmerkt door het voorkomen van dekzanden en stuifzandcomplexen, gefixeerd met bos, en uitwaaiingen met vennen. Het terrein bevat historische wegtracés en archeologische vindplaatsen. Tot de laatste categorie behoren steentijdcomplexen, waarvan enkele dateren uit het Laat-Paleolithicum. Deze liggen met name rondom de vennen en langs de beeklopen. Daarnaast ligt hier een urnenveld uit de IJzertijd. Uit de Middeleeuwen dateren enkele overstoven bouwlanden. Veldnamen als 'Den verloren kost' herinneren nog aan hun oorspronkelijke functie als akkerland. Op het hoogste duin, midden in het urnenveld, werd in de 17de eeuw een standaardmolen geplaatst, die in de 19de eeuw werd verhuisd naar de huidige lokatie in het centrum van Mierlo. De molenberg is echter nog aanwezig. De wegen in dit deel van het WCL zijn nog voorzien van de historische laanbeplanting. Een bijzondere functie had het 'katoenpad'. Dit pad werd gebruikt door fabrieksarbeiders uit Mierlo die te voet naar de fabrieken in Geldrop gingen.

Ten zuidoosten van Mierlo ligt het kleinschalig verkavelde beekdallandschap van de Kasteelseloop, Overakkerse Loop en de Goorloop. In deze zone treffen we een complex van beemden, oude akkerlanden, broekbossen (met eiken) en populierenaanplant aan. Verder vinden we in dit deel van het WCL mooie voorbeelden van elzen- en essenhakhout. De kleine percelen in de dalbodem worden van elkaar gescheiden door ontwateringssloten. Opvallende elementen zijn hier tenslotte de veenputten, waarvan de meest recente dateren uit de jaren '40 van de 20ste eeuw. Langs de bovenloop van de Kasteelseloop bevinden zich vindplaatsen uit de Steentijd en IJzertijd. Langs de benedenloop werd in de Volle Middeleeuwen het Kasteel van Mierlo gebouwd, waaromheen later -in de Late Middeleeuwen- boerderijen verschenen die in eigendom waren van de Heren van Mierlo, kloosters en particulieren. In de nabijheid van het kasteel lagen voorts leemkuilen en steenovens, een duiventoren, een schans voor de verdediging van de kasteeltoegang, een pastorie en een veemarkt. Na de Middeleeuwen groeiden de hoeven uit tot de gehuchten de Loo, Overakker en Trimpert. In de 19de eeuw werden de restanten van het kasteel afgebroken. Thans is het terrein een archeologisch monument.

Ontwikkelingsrichtingen

- Algemeen: Ruimtelijke ontwikkelingen rond Mierlo zouden in de eerste plaats gericht moeten zijn op het behoud van het landelijke karakter. Dat is niet gemakkelijk, want dit WCL ligt 'ingeklemd' tussen Eindhoven en Helmond. Met de voortschrijdende verstedelijking van dit gebied zou de historisch-landschappelijke structuur aan waarde verliezen. Van oudsher wordt Peelland gekenmerkt door een overzichtelijke nederzettingsstructuur. Op regionaal niveau wordt die structuur gevormd door Helmond en ommelanden, op een lager ruimtelijk schaalniveau door de rond Helmond gesitueerde dorpen en hun voormalige exploitatiegebieden (met een ruimtelijke opeenvolging van bebouwing, akkerland, heide, bossen, beemden en vennen). Op het laagste niveau van de nederzettingsstructuur vinden we de dochternederzettingen, de gehuchten en losse hoeven. Het spreekt voor zich dat de regionale nederzettingsstructuur in het geval van voortgaande verstedelijking van Mierlo al op een beeldbepalend schaalniveau haar hoofdkarakter verliest. De landelijke uitstraling van Peelland zou daarmee sterk verminderen.

- Specifiek: De stroken langs de Kasteelseloop lenen zich goed voor een cultuurhistorisch uitvoeringsplan in het kader van de reconstructie. Een voorzet daartoe is al gegeven middels de notitie 'Kasteelseloop' (2002). Daarin worden concrete voorstellen gedaan voor de verdere ontwikkeling en het herstel van historisch-landschappelijke waarden. Het voorstel omvat onder meer het herstel van de Dijk als verbindingsweg (kerkweg) van het kasteelterrein naar de kerk en naar Heeze, het visualiseren van de contouren van het voormalige kasteel, het opnieuw openleggen van grachten rond kasteel en hoeven voor waterberging, herstel van het cultuurlandschap (weiland) langs de Kasteelseloop en in het Sang (strookvormige verkaveling), en ecologische ontwikkeling van Ooievaarseiken en enkele vennen. Met name de graafwerkzaamheden dienen te worden voorafgegaan en begeleid door archeologisch vooronderzoek. Voor details wordt verwezen naar de genoemde notitie.
- Specifiek: De Molenheide maakt deel uit van een ecologische verbindingszone tussen de Strabrechtse Heide en de Stiphoutse bossen. Om deze functie te versterken is het bos rond een aantal vennen gekapt. Zodoende is een uitgangssituatie gecreëerd om het historische karakter van de vegetatie te reconstrueren. Landschapshistorische (archeologische, paleoecologische en historisch-geografische) studies zouden hier goed kunnen worden gebruikt ter onderbouwing van verdere plannen voor natuurontwikkeling. Wel is het van belang tijdig een goed inzicht te krijgen in de aard en verspreiding van archeologische relicten in het gebied, bijvoorbeeld door middel van aanvullende veldinventarisaties en kleinschalige opgravingen. Daarnaast dient de historische 'gelaagdheid' van deze zone gewaarborgd te blijven. Ook in de toekomst moet de Molenheide nog zoveel mogelijk van zijn ontwikkelingsgeschiedenis tonen, en niet slechts één (hypothetische) fase, zoals in het recente verleden bij natuurontwikkeling nogal eens het geval is geweest.

2.14 HET DOMMELDAL BIJ NUENEN (NUENEN-GERWEN-NEDERWETTEN). EEN OVERSTROMINGSVLAKTE MET EEN BIJZONDERE NEDERZETTINGS- STRUCTUUR²⁵

Historisch belang en ruimtelijke karakteristiek

Het gebied rond Nuenen, Gerwen en Nederwetten maakt deel uit van het zeer waardevolle cultuurlandschap van het Dommeldal. Alleen dat al rechtvaardigt de selectie. Voor Peelland is dit WCL van bijzonder belang omdat het nederzetting patroon hier een interessante ontwikkeling heeft doorgemaakt. Langs de Dommel en in en rond Nuenen hebben zich verschillende vroeg-industriële ontwikkelingen voorgedaan, die nog afleesbaar zijn aan (uiteenlopende) architectuurhistorische waarden, stedebouwkundige structuren en historische tuin- en landschapsarchitectuur (inclusief historisch-ecologische waarden). Daarbij heeft Nuenen in de loop der tijd een enigszins stedelijke uitstraling en handels- en industrie-functie (textiel) gekregen. De bewoning ten noorden en westen van Nuenen heeft haar agrarische en landelijke karakter behouden, hetgeen eveneens goed herkenbaar is aan de nederzettingvormen en architectuurhistorische waarden. In alle gevallen is bovendien nog sprake van een relatie met de historisch-landschappelijke context.

Nuenen zelf is ontstaan uit verschillende (laat-)middeleeuwse gehuchten, en op een strategische locatie, namelijk rond het snijpunt van verschillende doorgaande routes (fig. 35). Deze ligging verklaart de regionale handelsfunctie van de nederzetting. Het patroon van historische wegen is nog goed bewaard gebleven en structureert tot op de dag van vandaag de bebouwde kom. De ontstaansgeschiedenis van

²⁵ Kortlang 1987. Voorts: SAS; ARCHIS, Provincie Noord-Brabant 2000.

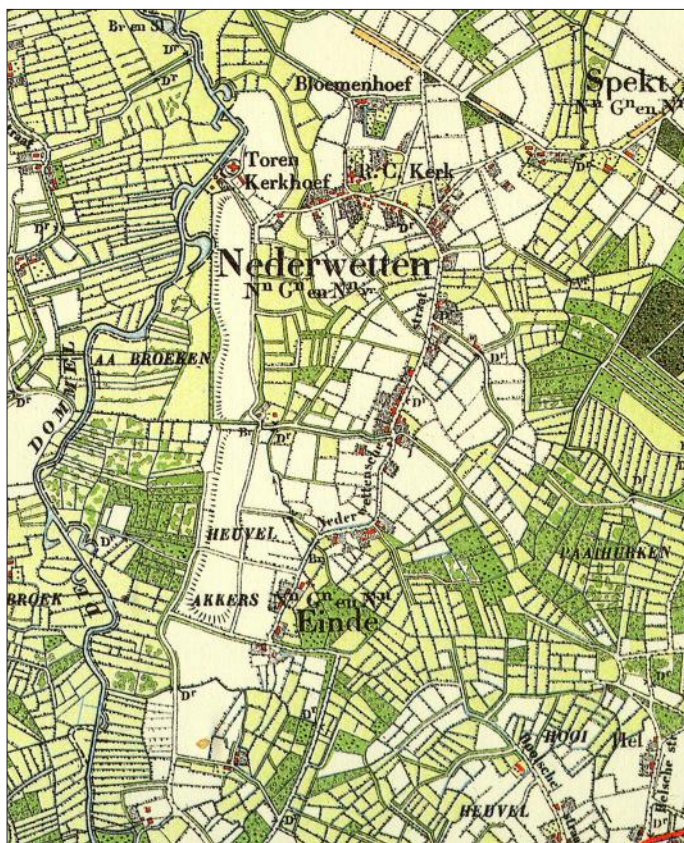

Fig. 35. Het gehuchtenlandschap langs het Dommeldal ten westen van Gerwen en Nuenen rond 1900. Let op de talrijke heggen in de beemden (*Chromotopografische Atlas*, blad 670. Nuenen).

Nuenen is met name goed herkenbaar in het noordelijke gedeelte van de bebouwing (rond de oude kern), dat op de cultuurhistorische waardenkaart van Noord-Brabant is aangegeven als een historisch-stedebouwkundige structuur met een hoge waarde. De belangrijkste gehuchten waren Heideind (nu Park) en Berg, elk met een eigen plein. Rond de pleinen en in de zone daartussen is (van oudsher) sprake van een dichte bebouwing, daarbuiten van bebouwing met een verspreid karakter. Het noordelijke plein (Berg) is een goed voorbeeld van een verstedelijkt akkerdorp. De historische bebouwing rond dit kleine pleintje bestaat vooral uit woonhuizen. Thans staan er nog een oude linde (uit 1650; ooit in gebruik als gerechtsboom) en een historische waterpomp. Dit plein maakt ook deel uit van een molenbiotop. Iets ten noorden van het pleintje staat namelijk molen De Roosdonk (1883). Tevens vinden we hier een historische linnenweverij (Begemann) uit het laatste kwart van de 19de eeuw. Vanuit het noordelijke plein richting Nederwetten loopt een oud wegtracé met historische groenstructuur. Direct ten zuiden hiervan ligt

het Nuenens Broek. Het zuidelijke plein (Park) is groter en jonger, en laat bovendien een afwijkende ontwikkeling zien. Het plein werd in 1920 ingericht als landschapspark in de Engelse landschapsstijl, voorzien van een kiosk. Daarbij werd de drenkplaats voor het vee heringericht als parkvijver. Aan de oostzijde van het plein is sprake van een horeca- en detailhandelfunctie. Aan de westzijde staan huizen uit de periode 1825-1925 (met nokrichting parallel aan de straat) en een klooster.

Enkele honderden meters ten westen van de oude kern van Nuenen, in de richting van het Dommeldal, verraadt het nederzettingpatroon weer een andere historische ontwikkeling. Het agrarische karakter is hier het belangrijkste gebleven. Van Nederwetten in zuidelijke richting -naar Landgoed Soeterbeek- treffen we lintvormige bebouwing aan met een agrarische functie. De bebouwing bestaat hier vooral uit langgevelboerderijen uit de periode tussen 1850 en 1900, en enkele woonhuizen. De bewoning gaat hier echter veel verder terug. De boerderijen en huizen staan langs de Soeterbeekse weg, die een noord-zuid-georiënteerde dekzandrug volgt. Dit is een kasseienweg met delen van historische laanbeplanting (eik, esdoorn en beuk). De dekzandrug ligt parallel aan het Dommeldal en wordt in het westen over een langgerekte strook vergezeld door een groot aantal archeologische complexen, daterend uit de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen. Bewoningscontinuïteit is hier niet uitgesloten. Langs de flanken van de rug liggen daarnaast de overblijfselen van nog oudere (tijdelijke) nederzettingen uit het Meso- en Neolithicum. Ook hier geldt dus dat de weg mogelijk teruggaat op een doorgaande route met een hoge ouderdom, die de hoogste punten van de oost- en westostrand van het Dommeldal met elkaar verbond. Opvallend aan de lintvormige bebouwing is vooral de intacte relatie met het aangrenzende cultuurland-

Fig. 36. Kleinschalig heggenlandschap in de beemden van het Dommeldal, nabij Nuenen (provincie Noord-Brabant)

schap. Aan weerszijden treffen we oude akkercomplexen met bolle akkers aan. In het westen sluit het nederzettingscomplex aan op het Dommeldal, met historisch-geografische relictten. Dat laatste geldt ook voor het gebied ten oosten van de nederzetting: het Nuenens Broek. Het landschap in het Dommeldal wordt gevormd door beemden en broeklanden, met plaatselijk hakhoutbosjes (es en els) en broekbossen (populieren). Bijzonder is de perceelsrandbegroeiing van knotwilgen (fig. 36). Wel heeft in dit deel van het Dommeldal in de 20ste eeuw kavelvergroting plaatsgevonden en is de perceelsrandbegroeiing op veel plaatsen geroid. Het landschap heeft daardoor een veel opener karakter dan in de 19de eeuw. Goed bewaard is daarentegen weer

het patroon van wegen en paden in dit deel van het WCL. Hier en daar bestaat het patroon van ontsluitingswegen nog uit zandpaden. Enkele wegen en paden zijn haaks op de Dommel georiënteerd. Het gaat hier voor een deel om historische veedriften. Het Nuenens Broek, gesitueerd ten oosten van de lintbebouwing, bestaat nu voornamelijk uit een populierenbos met veel oud hakhout. Dit bos is grotendeels ontstaan tussen 1850 en 1904, maar een deel ervan dateert uit de periode voor 1850. Het bos was onder andere in gebruik als geriefbos.

Het gebied ten noorden en westen van Nuenen wordt nog steeds bepaald door een nederzettingpatroon met kleine dorpen (Nederwetten en Gerwen) en gehuchten (Heerendonk, Spekt, Stad van Gerwen, Nieuwe Dijk en Rullen), die ontstaan zijn uit laat-middeleeuwse hoeven. Al deze nederzettingen bezitten historisch-bouwkundige waarden die bijzonder zijn voor Peelland. In Gerwen bijvoorbeeld wordt het dorpsbeeld mede bepaald door een schoolgebouw (St. Clemens) in de stijl van de Amsterdamse School (ca. 1929), een villa in 'expressionistische' stijl (ca. 1920) en de oude St.-Clemenskerk (1618). Nuenen en Nederwetten bezitten tenslotte waardevolle oude kerkterreinen.

In het zuidelijke deel van het WCL bestaat het bewoningpatroon uit kastelen, landhuizen, molens en bijbehorende biotopen, groenstructuren en tuinarchitectuur. In het beekdal van de Kleine Dommel of Rul vinden we onder andere de Hoodonkse watermolen, de Opwettense watermolen (1306) en de Collsche watermolen (met molenaarshuis; vroegste vermelding 1335, fig. 37), in het laatste geval met kleinschalige verkavelingsstructuur met perceelsrandbegroeiing en de Collsche Zeggen (een broek- en moerasbos) in de directe omgeving. Nabij het beekdal staan het versterkte huis Eckart, met omgrachting en overblijfselen van de aangelegde tuin, het landhuis Soeterbeek (in de Late Middeleeuwen het eerste klooster Soeterbeek) en het landgoed Kasteelpark Geldrop (kasteel uit 1616) met een Engelse landschapstuin uit 1870. Het gaat hier dus om karakteristieke historische bebouwing (verspreid en geïsoleerd) met specifieke functies die we elders in het WCL weinig aantreffen.

Ontwikkelingsrichtingen

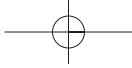
- Algemeen: Ruimtelijke ontwikkelingen dienen hier in de eerste plaats uit te gaan van de talrijke differentiaties in historische functies en morfologie van het nederzettingpatroon. Zoals gezegd ligt in het noorden van Nuenen historisch gezien een sterke nadruk op handelsfuncties. In het westen van het WCL betreft het een bewoningpatroon met gehuchten, kwetsbare lintbebouwing en agrarische

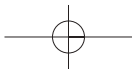
Fig. 37. De Collsche watermolen (foto H. Kuijpers, provincie Noord-Brabant)

functies. In het zuiden gaat het weer om een landgoederenlandschap met verspreide elitebewoning en molenbiotopen. In al deze gevallen is de historisch-ruimtelijke en economisch-functionele relatie met het aangrenzende landschap grotendeels bewaard gebleven.

- Algemeen: Omdat het gebied deels nat en gradiëntrijk is, vormt het een onderdeel van de EHS. Uit de beschrijving blijkt echter al dat zich in de ondergrond hoge archeologische waarden bevinden. In het Dommeldal zelf kan het daarbij nog gaan om locaties van oude voorden met bewoningssporen, archeologische overblijfselen van extensief landgebruik en rituele deposities. Natuurontwikkeling dient hier zorgvuldig te worden uitgevoerd. Het spreekt voor zich dat daarbij ook historisch-geografische en historisch-ecologische waarden in het geding zijn.
- Specifiek: de zone ten zuiden van Soeterbeek en Achterbos biedt perspectief voor een nieuwe ‘ontwikkelingslaag’ die aansluit op de plaatselijke landschapsgeschiedenis. Hier kan bijvoorbeeld worden gedacht aan verspreide bebouwing of een eigentijdse aanvulling op het ‘landgoederenlandschap’, met name op de overgangen van hogere, droge gronden naar lage en natte delen van het landschap. Zo’n nieuwe laag hoeft niet in strijd te zijn met recreatief gebruik. Verspreide bebouwing en nieuwe landgoederen kunnen een aanleiding zijn om het historische, fijnmazige patroon van lanen en wegen weer te ontsluiten en in gebruik te nemen. De toegankelijkheid van aangrenzende delen van het stroomdal van de (Kleine) Aa kan daarmee worden vergroot.

- Algemeen: Bij alle ontwikkelingen -ruimtelijk, ecologisch en cultuurhistorisch (herstel en ontsluiting)- dient er rekening mee te worden gehouden dat dit WCL deel uitmaakt van een veel groter natuur- en cultuurhistorisch geheel: het beekdallandschap van de Boven-Dommel.

L I T E R A T U U R

- Ancker, H. van den, 2001: *Het land van Gemert-Bakel in twee aardkundige fietsroutes*, Amsterdam.
- Baaren, K. van/H. Simons, 2002: *Mierlo-Geldrop. Cultuurhistorie en archeologie van de Molenheide en Luchenseheide*, Mierlo (notitie heemkundekring Myerle).
- Beijers, H./P. Koolen (eds), 1996: *Vliedens verleden 721-1926. Historische opstellen over de oude heerlijkheid en de zelfstandige gemeente*, Deurne.
- Bont, Chr. de, 1993 : '...al het merkwaardige in bonte afwisseling...' *Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 36).
- Box, G., 1991a: Archeologisch waardevolle gebieden in Aarle-Rixtel, *Het Hagelkruis* 1991/3, 15-23.
- Box, G., 1991b: Veldverkenningen en onderzoek bij het kanaalproject in Aarle-Rixtel, *Het Hagelkruis* 1991/4, 22-26.
- Box, G./T. Huijbers, 1995: *De toekomst van ons verleden. Archeologisch waardevolle gebieden in Aarle-Rixtel, Beek en Donk en Lieshout. Nota ten behoeve van de planologische vernieuwing buitengebied*, Aarle-Rixtel.
- Brand, M.P.J. van den, 1982: *Lief en leed in en over De Oude Peel. Een bijdrage tot de geschiedenis van het gehele Brabantse-Limburgse Peelgebied*, Venray.
- Coenen, J., 1986: *Asten, 'n eeuw historie van een Peeldorp*, Asten.
- Coenen, J., 1992: *Van Ricstelle tot Aarle-Rixtel. De geschiedenis van Aarle-Rixtel*, Geldrop.
- Coenen, J., 2001: *Hertog Jan en de Zummerse mens. Een overzicht van de geschiedenis van Someren en Lierop*, Someren.
- Griendt, H.F. van de, 2002: *Uit sphagnum geboren. Een eeuw turfstrooiselindustrie in Nederland 1882-1983*, Tilburg.
- Heijden, C. van der/F. Gerritsen/J. Kolen/N. Roymans/H. Renes/K. Bosma/I. van Hellemond, 2003: Brabant van Bronstijd tot Belvédère. De biografie van het Brabantse zandlandschap, *Brabants Heem* 55/3, 89-101.
- Hidding, M./J. Kolen/Th. Spek, 2001: De biografie van het landschap. Ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed, in J.H.F. Bloemers/M.-H. Wijnen (eds), *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling. De conceptuele grondslagen*, 7-109.
- Hiddink, H.A., 2000: *Opgravingen in Laarbeek*, Amsterdam (AIVU brochure 4).
- Hiddink, H.A., 2001: Opgravingen bij Lieshout. Archeologisch onderzoek van resten uit de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen, *Brabants Heem* 53/1, 1-13.
- Hollenberg, P./C.E.H.M. Peters, 1980: *Ontginningen in de Noordbrabantse Peel in de 19de eeuw*, Tilburg.
- Huijbers, T., 1993: *Een en al gras. De archeologie van een Middeleeuws cultuurlandschap. Aarle-Rixtel, Beek en Donk, Lieshout*, Amsterdam (doctoraalscriptie UvA).
- Huijbers, T., 1998: De biografie van het platte land, in T. Thelen (ed.), *D'n Broekkant. Geschiedenis van landschap en bewoning*, Laarbeek, 17-42.
- Huijbers, T., 2002: De archeologie van de villa 2/1. Sporen van een lokale elite in Beek in de Volle en Late Middeleeuwen en de betekenis van de patroonheilige van de Beekse kerk, *D'n Tesnuzzik* 22/3, 19-40.
- IJzerman, S.J., 2001: Inventarisatie hakhoutwallen, gemeente Gemert-Bakel. Deelrapport van het historisch-geografisch onderzoek in het kader van de reconstructiepijlot Gemert-Bakel, *Bilan* 7, Tilburg.
- IJzerman, S.J., 2002a: Detailstudie historisch landschap Geneneind. Deelrapport van het historisch-geografisch onderzoek in het kader van de reconstructiepijlot Gemert-Bakel, *Bilan* 9, Tilburg.
- IJzerman, S.J., 2002b: Algemeen historisch-geografisch landschapsonderzoek, gemeente Gemert-Bakel. Deelrapport van het historisch-geografisch onderzoek in het kader van de reconstructiepijlot Gemert-Bakel, *Bilan* 11, Tilburg.
- Kant, P./J. van de Ven/J. van der Wijst, 2002: *Reconstructie De Peel. Startnotitie milieueffectrapportage*, 's-Hertogenbosch.
- Knoop, A./G. Merkelbach, 1987: *Het domein Lieshout (7de eeuw-1300)*, Lieshout.
- Kortlang, F.P., 1987: *De Dommelvallei. Een archeologische inventarisatie*, 's-Hertogenbosch.
- Kortlang, F.P., 1999: The Iron Age urnfield and settlement of Someren-Waterdael, in F. Theuws/N. Roymans (eds), *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield Period and Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 4), 133-197.

- Kortlang, F.P./A. Hakvoort, 2002: *Een elite-nederzetting uit de Vroege en Late Middeleeuwen te Aarle-Rixtel-Strijp?* Amsterdam (AIVU brochure 7).
- Laarschot, H. van de, 1989: Gemene gronden, gemene bureu, in T. Maas (ed.), *Lierop 'n beeld van een dorp*, Lierop, 56-66.
- Lantschap & Vista, 2003: *Cultuurhistorisch landschapsplan Geneneind, s.l.*
- Maas, T. (ed.), 1989: *Lierop 'n beeld van een dorp*, Lierop.
- Merkelbach, G., 1989: *Lieshout anno 1736*, Lieshout.
- Nota Belvedere, 1999: *Belvedere, beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, 's-Gravenhage.
- PON, 2001: *Reconstructie en leefbaarheid in Gemert-Bakel*, 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant, 1999: *Brabant contrastrijk. Ruimtelijke visie op de toekomst van Brabant*, 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant, 2000: *Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant Versie 1.2* (cd-rom), 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant, 2001: *Reconstructie aan zet. Koepelplan reconstructie concentratiegebieden*, 's-Hertogenbosch.
- Provincie Noord-Brabant, 2003: *De Peel. Groen, rust en ruimte*, 's-Hertogenbosch.
- Renes, J., 1999: *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg*, Maastricht (Maaslandse Monografieën).
- Roymans, N./F.P. Kortlang, 1993: Bewoningsgeschiedenis van een dekzandlandschap langs de Aa te Someren, in N. Roymans/F.Theuws (eds), *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden*, 's-Hertogenbosch (Graven naar het Brabantse verleden 1), 22-41.
- Rijks Geologische Dienst, 1973: *Toelichtingen bij de Geologische kaart van Nederland, Kaartblad Eindhoven Oost (51O)*, Haarlem.
- Schabbink, M., 1999: In geen velden of wegen. Een verdwenen middeleeuws gehucht in Someren, *Brabants Heem* 51/4, 129-139.
- Simons, H., 1999: *Cultuurhistorische relictten in het buitengebied van Mierlo*, Mierlo (Heemkundekring Myerle).
- Simons, H., 2002: *De Kasteelseloop*, Mierlo (Heemkundekring Myerle).
- Stichting Behoud Kasteelerfgoed Asten, 2002: *Kasteellandschap Asten. Behoud door ontwikkeling*, Asten (beleidsnotitie).
- Thelen, A. (ed.), 2001: *Het Hooghuis te Gemert*, Gemert.
- Thelen, T. (ed.), 1998: *D'n Broekkant. Geschiedenis van landschap en bewoning*, Laarbeek.
- Thissen, P.H.M., 1993: *Heideontginning en modernisering. In het bijzonder in drie Brabantse Peelgemeenten 1850-1940*, Utrecht.
- Timmers, J., 1994: Cultuurhistorische en archeologische waarde van oude akkers, *Gemerts heem* 1994/3, 77-86.
- Timmers, J., 1995: Omgrachtingen in de Middeleeuwen, *Gemerts heem* 1995/3, 71-84.
- Timmers, J., 1998: Oude bebouwingspatronen in Gemert, *Gemerts heem* 1998/3, 22-34.
- Timmers, J., 1999a: Rond Boekent, Milschot en Teryken. Beschrijving van een historisch landschap, *Gemerts heem* 1999/2, 15-31.
- Timmers, J., 1999b: Middeleeuwse hoeven en hun locatie, *Gemerts heem* 1999/4, 23-17.
- Timmers, J., 2002a: De voormalige Peelgrens Gemert-Bakel, in *Langs de palen*, Gemert, 3-14.
- Timmers, J., 2002b: *Ontwikkeling bij de benedenloop van de Snelle Loop. Als onderdeel van deelproject 3.1 Versnelde Realisatie EHS*, Gemert.
- Timmers, J., 2003: *Enige opmerkingen naar aanleiding van de toelichting bij de kaart van de cultuurhistorische hoofdstructuur van Peelland* (notitie), Gemert.
- Wetten, S. van, 1996: Gelimiteerde grensconflicten, *Gemerts heem* 1996/2, 33-35.

K A A R T E N

- Historische Atlas Noord-Brabant, 1991 (1866-1921): *Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000*, Den IJp.
- Provincie Noord-Brabant, 2000: *Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant Versie 1.2* (cd-rom), 's-Hertogenbosch.
- Rijks Geologische Dienst, 1973: *Geologische Kaart van Nederland 1:50.000. Kaartblad Eindhoven Oost (51O)*, Haarlem.

- Staring Centrum/Rijks Geologische Dienst, 1990: *Geomorfologische kaart van Nederland schaal 1:50.000, Kaartblad 52 Venlo*, Wageningen/Haarlem.
- Stiboka/Rijks Geologische Dienst, 1977: *Geomorfologische kaart van Nederland schaal 1:50.000, Kaartblad 51 Eindhoven*, Wageningen/Haarlem.
- Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1838-1857: *Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000. 4. Zuid-Nederland 1838-1857*, Groningen (1990).
- Verhees, H., 1794: *Kaart figuratief van het grootste gedeelte van Bataafsche Brabant bevattende de Meyereye van 's Bosch bestaande in de vier quartieren van Peelland Kempeland Oisterwyk en Maasland...*

OVERIGE GERAADPLEEGDE BRONNEN/GEGEVENSBESTANDEN

- ARCHIS*: Archeologisch Informatiesysteem van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), Amersfoort.
- SAS*: Archeologisch databestand van de Stichting Archeologisch Samenwerkingsverband Helmond e.o. (Archeologische databestanden en verspreidingskaarten voor de gemeenten Laarbeek, Gemert-Bakel, Deurne, Asten, Someren, Mierlo, Nuenen-Gerwen en Nederwetten), Helmond.